

Центральноукраїнський національний технічний університет
Економічний факультет
Кафедра «Міжнародних економічних відносин»

«Допущено до захисту»
Зав. кафедрою МЕВ
д.е.н., професор

_____ Іван МИЦЕНКО
« ____ » _____ 2023 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
за другим (магістерським) рівнем вищої
освіти
на тему
«Досвід євроінтеграції аграрного сектору Польщі та напрями
його використання в Україні»

Виконала здобувачка вищої освіти
_ 2 _ курсу, групи МЕВ-22м(1,4)
ОПП «Міжнародні економічні
відносини»
спеціальності 292 «Міжнародні
економічні відносини»
_____ Тищенко Я.О.
« ____ » _____ 2023 р.

Керівник роботи
к.е.н., доцент
_____ Микола СУХОМЛИН
« ____ » _____ 2023 р.

Рецензент _____

м. Кропивницький

Центральноукраїнський національний технічний університет
 Факультет Економічний
 Кафедра Міжнародних економічних відносин
 Рівень вищої освіти Магістр
 Галузь знань 29 «Міжнародні відносини»
 Спеціальність 292 «Міжнародні економічні відносини»
 Освітньо-професійна програма «Міжнародні економічні відносини»

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Завідувач кафедри
 _____ Іван МИЦЕНКО
 «_____» _____ 2023 року

**ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
 ЗА ДРУГИМ (МАГІСТЕРСЬКИМ) РІВНЕМ ВИЩОЇ ОСВІТИ
 ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ**

Тищенко Яни Олександрівни

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи

Досвід євроінтеграції аграрного сектору Польщі та напрями його використання в Україні

2. Керівник роботи

Сухомлин Микола Олексійович к.е.н., доцент

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

3. Строк подання роботи до захисту _____

4. Мета та завдання кваліфікаційної роботи Метою дослідження є визначення напрямів використання в Україні досвіду євроінтеграції аграрного сектору Польщі.

Завдання: - вивчення сутності спільної політики ЄС в аграрному секторі економіки та аналіз основних напрямів її впровадження в країнах-членах; - систематизація методичних підходів до оцінювання конкурентних позицій аграрного сектору країни на ринку ЄС; - узагальнення результатів європейської інтеграції нових держав-членів ЄС для конкурентоспроможності аграрного сектору цих країн; - виявлення особливостей трансформації аграрного сектору Польщі до 2004 р.; - визначення основних напрямів розвитку аграрного сектору після вступу Польщі до ЄС; - аналіз інструментів реалізації державної політики з розвитку аграрного сектору в Польщі; - оцінка конкурентних позицій аграрного сектора України на європейському ринку та їх порівняння з країнами ЄС; - обґрунтування стратегічних пріоритетів удосконалення державної політики в аграрній сфері України з використанням польського досвіду.

5. Консультанти по роботі, із зазначенням розділів роботи

Розділ	Консультант	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Розділ 1	доц. Сухомлин М.О.		
Розділ 2	доц. Сухомлин М.О.		
Розділ 3	доц. Сухомлин М.О.		

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Вибір теми і об'єкта дослідження		
2	Розробка завдання на випускню кваліфікаційну роботу, складання календарного плану його виконання		
3	Опрацювання навчальної та наукової літератури і складання плану роботи		
4	Проведення наукових досліджень, обробка фактичного матеріалу		
5	Написання тексту 1-го розділу роботи та подання його на рецензування керівникові		
6	Написання тексту 2-го розділу роботи та подання його на рецензування керівникові		
7	Написання тексту 3-го розділу роботи та подання його на рецензування керівникові		
8	Усунення недоліків, написання остаточного варіанта тексту, оформлення випускної кваліфікаційної роботи		
9	Отримання відгуку наукового керівника		
10	Перевірка на плагіат		
11	Зовнішнє рецензування роботи		
12	Захист випускної кваліфікаційної роботи на засіданні екзаменаційної комісії		

Дата видачі завдання

«___» _____ 2023 року

Підпис керівника

_____ (прізвище та ініціали)

Завдання прийнято до виконання

«___» _____ 2023 року

Підпис здобувача

Анотація

Досвід євроінтеграції аграрного сектору Польщі та напрями його використання в Україні. – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття вищої освіти ступеня “магістр” за освітньо-професійною програмою «Міжнародні економічні відносини» зі спеціальності «Міжнародні економічні відносини» – Центральноукраїнський національний технічний університет. – Кропивницький. – 2024.

Робота присвячена дослідженню сутності спільної аграрної політики ЄС та основних напрямів її впровадження в країнах-членах. У роботі систематизовано методичні підходи до оцінки конкурентних позицій аграрного сектору країни на ринку ЄС. Проаналізовано вплив європейської інтеграції нових держав-членів ЄС на конкурентоспроможність аграрного сектору цих країн на європейському ринку. Визначено особливості трансформації аграрного сектору Польщі та напрями його розвитку після вступу країни до ЄС. Проаналізовано інструменти реалізації державної політики з розвитку аграрного сектору в Польщі. Оцінено конкурентні позиції аграрного сектора України на європейському ринку у порівнянні з країнами ЄС. Обґрунтовано стратегічні пріоритети удосконалення державної політики в аграрній сфері України з використанням польського досвіду.

Ключові слова: Спільна аграрна політика ЄС, євроінтеграція, аграрний сектор, конкурентоспроможність, інституційні інструменти

Anotation

The Experience of the European Integration of the Agricultural Sector of Poland and Ways of its Use in Ukraine. – Manuscript.

Qualifying work on obtaining a higher education degree "Master" in the educational-professional program "International Economic Relations" in the specialty "International Economic Relations". – 2024.

The work is devoted to the study of the essence of the Common Agricultural Policy of the EU and the main directions of its implementation in the member countries. Methodical approaches to assessing the competitive positions of the country's agricultural sector on the EU market are systematized in the work. The impact of the European integration of the new EU member states on the competitiveness of the agricultural sector of these countries on the European market is analyzed. The peculiarities of the transformation of the agricultural sector of Poland and the directions of its development after the country's accession to the EU are determined. The tools for the implementation of the state policy on the development of the agricultural sector in Poland are analyzed. The competitive position of the agricultural sector of Ukraine on the European market in comparison with EU countries is evaluated. The strategic priorities of improving the state policy in the agrarian sphere of Ukraine with the use of Polish experience are substantiated.

Keywords: EU common agricultural policy, European integration, agricultural sector, competitiveness, institutional instruments

Зміст

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	10
1.1. Сутність спільної політики ЄС в аграрному секторі економіки	10
1.2. Методичні підходи до оцінювання конкурентних позицій аграрного сектору економіки	22
1.3. Вплив європейської інтеграції на конкурентоспроможність аграрного сектору нових держав-членів	31
Висновки до розділу	40
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ПОЛЬЩІ	42
2.1. Трансформація сільського господарства Польщі до 2004 р.	42
2.2. Розвиток аграрного сектору після вступу Польщі до ЄС	52
2.3. Інструменти реалізації державної політики з розвитку аграрного сектору в Польщі	63
Висновки до розділу	71
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДОСВІДУ ПОЛЬЩІ ДЛЯ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ	74
3.1. Конкурентні позиції аграрного сектора України на шляху євроінтеграції	74
3.2. Стратегічні пріоритети удосконалення державної політики в аграрній сфері України	84
Висновки до розділу	93
ВИСНОВКИ	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	98

Вступ

Актуальність теми. Процес адаптації сільського господарства та переробки аграрної продукції Польщі до стандартів ЄС передбачав істотні зміни в інституційній сфері щодо регулювання діяльності фермерських господарств і був спрямований на впровадження принципів і вимог спільного європейського ринку. Ефективне використання європейських фондів після отримання Польщею статусу країни-кандидата на вступ до ЄС сприяло розвитку мережі установ, завданням яких було управління коштами програм допомоги ЄС, що сприяло трансформації системи підтримки розвитку села та сільського господарства. Після вступу Польщі до Європейського Союзу у 2004 р. були запроваджені інструменти Спільної аграрної політики ЄС, торгової та промислової політики, що, у свою чергу, створило якісно нові економічні та соціальні умови функціонування агропродовольчого сектору та сільських територій. Інструменти підтримки сільського господарства, які раніше використовувала Польща, були адаптовані до правил, які діють на єдиному європейському ринку. Польща стала найбільшим бенефіціаром бюджету ЄС завдяки прямим платежам між новими державами-членами та найбільшим бенефіціаром коштів ЄС на реалізацію програми розвитку сільських територій у всьому ЄС.

Хороша підготовка інституційного середовища та польського сільського господарства та агропродовольчої промисловості до конкуренції на єдиному європейському ринку була основою для успішного пропонування польських харчових продуктів на всьому європейському ринку, отримання додаткового доходу, а отже, для подальшої модернізації та підвищення конкурентоспроможності сектору агропродовольчої галузі в Польщі. Потік фінансових ресурсів і можливості вільного доступу до ринку ЄС стали ключовими елементами розвитку агропродовольчої галузі в Польщі. Відбулося зростання вартості світового сільськогосподарського виробництва. Польща є важливим європейським виробником і експортером яблук, чорної смородини, грибів, а також ріпаку, м'яса птиці та молочних продуктів. Важливо, що

виробничі успіхи були досягнуті з дбайливим ставленням до природного середовища – зросла турбота фермерів про природне середовище, зросла площа лісів, а також кількість органічних ферм.

Польський досвід у сфері реформування аграрного сектору є дуже цінним для України, оскільки з 1990 року існували майже такі самі можливості для впровадження реформ і в українському сільському господарстві. Водночас, в процесі імплементації польського досвіду в Україні необхідно враховувати поточне економічне, соціальне та міжнародне становище нашої країни. З одного боку, в результаті підписання і впровадження в дію Угоди про асоціацію України з ЄС та надання Україні статусу країни-кандидата на вступ до Співтовариства, склалися сприятливі умови щодо активізації євроінтеграційного процесу України. З іншого боку, внаслідок повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, аграрний сектор нашої країни істотно постраждав через втрату значної частини сільськогосподарських земель, які знаходяться під окупацією, були заміновані або потребують відновлення після підриву Каховської ГЕС.

В цих умовах, для України надзвичайно актуальним завданням є ефективне використання перспектив інтеграції з Європейським Союзом, що потребує удосконалення механізмів формування та контролю аграрної політики з метою отримання конкурентних переваг на основі унікальних природних ресурсів України після завершення війни. Відповідно, досвід Польщі в запровадженні інституційних змін з метою реформування умов функціонування аграрного сектору та розвитку сільських територій важливо аналізувати і використовувати в Україні у період відновлення економіки та просування на шляху інтеграції до Європейського Союзу.

Метою роботи є визначення напрямів використання в Україні досвіду євроінтеграції аграрного сектору Польщі.

Відповідно до мети окреслимо наступні **завдання**:

- вивчення сутності спільної політики ЄС в аграрному секторі економіки та аналіз основних напрямів її впровадження в країнах-членах;

- систематизація методичних підходів до оцінювання конкурентних позицій аграрного сектору країни на ринку ЄС;
- узагальнення результатів європейської інтеграції нових держав-членів ЄС для конкурентоспроможності аграрного сектору цих країн;
- виявлення особливостей трансформації аграрного сектору Польщі до 2004 р.;
- визначення основних напрямів розвитку аграрного сектору після вступу Польщі до ЄС;
- аналіз інструментів реалізації державної політики з розвитку аграрного сектору в Польщі;
- оцінка конкурентних позицій аграрного сектора України на європейському ринку та їх порівняння з країнами ЄС;
- обґрунтування стратегічних пріоритетів удосконалення державної політики в аграрній сфері України з використанням польського досвіду.

Об'єктом дослідження є Спільна аграрна політика ЄС та її значення для європейської інтеграції аграрного сектора економіки країн-членів.

Предметом дослідження є визначення напрямів використання в Україні досвіду євроінтеграції аграрного сектору Польщі.

Методи дослідження. Теоретичними та методичними основами роботи стали положення теорії міжнародних відносин та європейської інтеграції, теорії міжнародної торгівлі, теорії міжнародної конкурентоспроможності та інституційної теорії. У роботі використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: методи структурно-генетичного аналізу та синтезу (для дослідження сутності Спільної аграрної політики ЄС та етапів її еволюції); метод індукції та дедукції (при вивченні впливу європейської інтеграції нових держав-членів ЄС на конкурентоспроможність аграрного сектору цих країн); метод узагальнення (для обґрунтування методики оцінювання конкурентних позицій аграрного сектору України на ринку ЄС); порівняльний аналіз (для порівняння конкурентних позицій України на європейському ринку агропродовольства з позиціями Польщі та інших країн ЄС); інституційний

аналіз (для виявлення ключових інструментів з підтримки сільського господарства Польщі на шляху євроінтеграції та після приєднання до ЄС).

Інформаційною основою роботи стали наукові публікації вітчизняних та зарубіжних вчених з проблем розвитку сільського господарства та його інтеграції в спільний європейський ринок, аналітичні матеріали Європейської комісії, статистичні бази даних Євростату та Світової організації торгівлі, інформація Державної служби статистики України.

Основний зміст роботи викладений на 88 сторінках. Робота містить 7 таблиць, 9 рисунків. Список використаної літератури налічує 97 позицій та розміщений на 9 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

1.1. Сутність спільної політики ЄС в аграрному секторі економіки

Від моменту впровадження Спільна аграрна політика Європейського Союзу пройшла значну еволюцію, змінюючи свої основні цілі, інституційні та фінансові інструменти, і сприяє розвитку сільського господарства та сільських територій держав-членів. Вона позитивно впливає не лише на розвиток фермерських господарств, а й європейської спільноти загалом. Проте, основним її недоліком залишається висока вартість реалізації інструментів Спільної аграрної політики (САП) в країнах. Незважаючи на «скорочення видатків з приблизно 68% загальних бюджетних витрат у 1988 р. до приблизно 40% станом на 2017 р., це найбільша стаття витрат бюджету ЄС» [1]. Спільна політика в аграрній сфері вважається одним із найважливіших шляхів активізації європейської інтеграції, що враховує національні особливості держав-членів Європейського Союзу та їх узгодження із динамікою кон'юнктури на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

Основні цілі спільної сільськогосподарської політики були встановлені державами-членами Європейського Союзу в Договорі про заснування Європейського економічного співтовариства від 25 березня 1957 року, тобто в Римському договорі. Зважаючи на специфіку сільськогосподарського виробництва, сільське господарство визнали особливою галуззю економіки. Регулювання сільськогосподарського ринку було відокремлено від загального ринку інших товарів і послуг, забезпечивши йому систему захисту, засновану на інтервенції та протекціоністських заходах.

Спільна аграрна політика, яка почата впроваджуватися в 1962 році, є партнерством між сільськогосподарським сектором і суспільством, між Європою та її фермерами. Основними цілями САП на початку її реалізації були визначені: підвищення продуктивності сільського господарства з метою забезпечення споживачів постійним постачанням продуктів харчування за

доступними цінами, забезпечення справедливого рівня життя для фермерів. Зараз, більш ніж через 50 років, ЄС стикається з такими новими викликами: забезпечення життєздатного виробництва продуктів харчування для забезпечення постійно зростаючого населення світу; зміна клімату та стале управління природними ресурсами; забезпечення розвитку сільських територій по всьому ЄС і підтримання сільського господарства [2].

Європейське економічне співтовариство було зобов'язане проводити Спільну аграрну політику відповідно до ст. 33 Договору про заснування Європейського Співтовариства з метою: «підвищення ефективності сільського господарства шляхом підтримки технічного прогресу, раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва, а також оптимального використання факторів виробництва, зокрема робочої сили; забезпечення належного рівня життя сільського населення, особливо підвищення індивідуальних доходів людей, які працюють у сільському господарстві; стабілізації ринків; гарантування безпечного рівня поставок; забезпечення споживачів товарами за прийнятними цінами» [3].

Основним засобом, за допомогою якого мали досягатися цілі Спільної аграрної політики, стала спільна організація сільськогосподарських ринків, яка впроваджувалася поступово. Договір також визначав основні заходи для досягнення цілей САП, такі як ціни, виробничі та маркетингові субсидії, системи зберігання та загальні механізми для стабілізації імпорту та експорту. Для ефективного функціонування спільного ринку сільськогосподарської продукції також було створено Європейський фонд орієнтації та гарантування сільського господарства (FEOGA).

На сільськогосподарській конференції ЄЕС у м. Стрезі в 1958 р. були розроблені основні принципи САП, які є її основою й на даний час:

- ринкова однорідність, що означає вільний рух сільськогосподарської продукції між державами-членами Співтовариства, рівні інтервенційні ціни на основні види сільськогосподарської продукції, єдиний принцип регулювання сільськогосподарського ринку, єдині правила торгівлі з третіми країнами. Цей

ринок працює за принципом рівного ставлення до товарів з держав-членів Європейського Союзу;

- преференції для сільськогосподарського виробництва країн Співтовариства, які полягають у створенні умов, що забезпечують пріоритет реалізації продукції, виробленої в Співтоваристві, та розширенні системи захисту від імпорту більш дешевої продукції з третіх країн;

- фінансова солідарність, яка полягає у спільному несенні витрат на САП усіма державами-членами, незалежно від територіального та матеріального аспекту використання коштів. Римський договір також встановив загальний графік створення Спільної сільськогосподарської політики та спільного сільськогосподарського ринку [1].

Упродовж понад 50-ти років реалізації Спільної аграрної політики ЄС змінювалися цілі та інструменти їх досягнення. В літературі виділяють кілька основних етапів реформування САП, які пов'язані з необхідністю вирішення актуальних проблем розвитку сільського господарства в країнах-членах ЄС, а також із відповідним періодом фінансування зі спільного бюджету.

На I етапі (1957-1968 рр.) підтримка сільськогосподарського виробництва та сільськогосподарських доходів ЄЕС здійснювалася через надання сільськогосподарських субсидій, гарантованих цін, підтримку аграрних змін, створення елементів спільного ринку тощо. Перші роки функціонування ЄЕС характеризувались підтримкою сільськогосподарського виробництва та сільськогосподарських доходів шляхом використання гарантованих цін, підтримки аграрних перетворень, створення елементів спільного ринку. Метою такої політики було якнайповніше задоволення продовольчих потреб зруйнованої війною Європи. У перше десятиліття реалізації САП, окрім консолідації механізмів, що є результатом єдиного ринку, преференцій громади та фінансової солідарності, домінували ринкові та структурні рішення.

Предметом регулювання Співтовариства на той час були: «організація ринку для кожного продукту (загалом охоплювала 80% виробництва), заснованого на системі адміністративних цін, що гарантувала політично

визначений дохід; митні збори, що захищали від зовнішніх конкурентів та зовнішніх економічних змін, і експортні субсидії, які дозволяли проникнути на ринок, що характеризується низьким рівнем цін; створення Фонду орієнтації та гарантування сільського господарства, який забезпечував спільну фінансову відповідальність за підтримку сільськогосподарських ринків та структурних заходів, а фінансування САП не було обмежено граничними розмірами витрат» [4, с. 25].

Реформи на II етапі (1970-1980 рр.) передбачали запровадження Європейською Радою структурної допомоги для модернізації сільського господарства, стимулів для раннього виходу на пенсію, навчання фермерів, а також допомогу для гірського сільського господарства та неблагополучних територій. Проте, тенденція до виробництва надлишків сільськогосподарської продукції, що з'явилася та тривала в цей період перевиробництва масла, субсидоване знищення фруктів), погіршила позитивний імідж САП, а практика експортних субсидій створила своєрідний демпінг на світовому ринку, погіршивши позиції Європи в торгових переговорах в рамках СОТ. Результати цієї політики спонукали Комісію та Раду докорінно змінити САП [4]. Відповідно, було вжито заходів для зменшення сільськогосподарського протекціонізму, які передбачали: запровадження у 1977 р. збору за співвідповідальність як заходу регулювання постачання молока, суть якого полягала в тому, щоб виробники молока брали частину витрат на ліквідацію надлишків на ринку молока та молочних продуктів, запровадження індивідуального та національного квотування виробництва молока у 1984р.; встановлення межі фінансування САП у 1988-1992 рр. (збільшення витрат не могло перевищувати 74% темпів зростання ВВП Співтовариства); запровадження в 1988/89 маркетинговому році збору за спільну відповідальність за виробництво зерна, які збираються заздалегідь і відшкодовуються, лише якщо загальне виробництво зернових не перевищує 160 млн т. [3]. Перевищення індивідуальних квот призвело до накладення високих фінансових санкцій на фермерів. Ринковий та ціновий інтервенціонізм також

сформував дуже сприятливі цінові співвідношення між цінами на засоби виробництва та цінами на сільськогосподарську продукцію, викликаючи надмірну інтенсифікацію, що призводило до зростання загроз природному середовищу.

До кінця 1980-х років основним засобом досягнення цілей САП була підтримка цін на сільськогосподарську продукцію за допомогою складної системи інструментів торговельної політики (головним чином імпорتنих мит і експортних субсидій) і системи прямого ринкового втручання. Через низький рівень продовольчої самозабезпеченості ЄС ця система приносила чисті надходження до бюджету Співтовариства, оскільки доходи від митних зборів перевищували вартість експортних субсидій. Однак технологічний прогрес, значною мірою стимульований підтримкою з боку САП, призвів до поступового зростання продуктивності та виробництва, що в поєднанні з відносно невеликим збільшенням споживання покращило самозабезпечення продуктами харчування. Зростання надлишків виробництва та переважання експорту над імпортом означали збільшення витрат на експортні субсидії та зменшення митних надходжень. Зростання бюджетних витрат стало основною проблемою САП та важливою передумовою подальших реформ [5].

Фундаментальна реформа САП була розпочата в 1992 р. в умовах все ще значного надлишку виробництва, високих витрат на виробництво, високих витрат на підтримку та забезпечення адаптації механізмів САП до правил, запропонованих в Уругвайському раунді ГАТТ. Метою цієї реформи було розширення сільськогосподарського виробництва, захист навколишнього середовища та формування сільського простору.

Нові завдання Спільної аграрної політики були визначені в середині першого десятиліття XXI століття у зв'язку з розширенням ЄС-15 до ЄС-25, а потім до ЄС-27. Необхідність постійної еволюції та адаптації економічної та аграрної політики знайшла своє наступне вираження в пропозиціях, сформульованих у 1997 р. в «Порядку денному - 2000» (Agenda-2000) щодо підвищення конкурентоспроможності на внутрішньому зовнішньому ринку,

продовольчої безпеки та якості, стабілізації доходів у сільському господарстві, інтеграції цілей охорони навколишнього середовища та створення альтернативних (несільськогосподарських) джерел доходу та зайнятості. Впровадження принципів «Agenda - 2000» мали безпосередній вплив на процеси адаптації та послідовні переговори про вступ, оскільки вони визначили напрямок змін, які було дуже важко сприйняти національним економікам держав-нових членів ЄС, знижуючи витрати виробництва і конкуруючи за ціною та якістю завдяки збільшенню масштабу виробництва [6].

Програма «Порядок денний 2000» визначила зміни до САП до 2006 року, які були прийняті на саміті ЄС у Берліні 1999 року. Фінансування САП ґрунтувалося на принципах, спрямованих на стабілізацію сільськогосподарських витрат, підвищення їх ефективності та дотримання бюджетної дисципліни. Сільське господарство розглядалося не лише як галузь виробництва продуктів харчування, а й як елемент багатофункціонального розвитку села та формування природного середовища.

Концепція Європейської моделі сільського господарства наголошує не лише на необхідності та принципах сталого розвитку, а також на економічних, екологічних, етичних, економічних та соціальних умовах, на важливості нової сільськогосподарської політики (Європейської моделі сільського господарства) та її наслідків для сільського господарства і суспільства загалом. Ця модель ґрунтувалася на вагомій ролі і значенні сімейних ферм у європейському сільському господарстві, їхніх структурних змінах та зв'язку із ринком. Це був інноваційний перехід до формування САП на етапі задоволення продовольчих потреб країн ЄС-15 і виробництва дедалі більшої кількості сільськогосподарської продукції. Ця модель також характеризується врахуванням глобальних змін, світових торговельних зв'язків та ланцюжків виробництва харчової продукції.

Ця концепція стала предметом нового консенсусу щодо оновлених цілей САП – у рамках «Порядку денного 2000» вона стала основою для публічної дискусії щодо подальших реформ САП. Концепція передбачала заходи з

підтримки сільського господарства у районах з менш сприятливими природними умовами – гірських районах та полярних регіонах. Цей аспект європейської моделі сільського господарства особливо сильно проявляється в тих країнах ЄС, де умови для сільськогосподарського виробництва є складними (наприклад, у Швеції, Фінляндії чи Австрії).

Положення, ухвалені на Берлінському саміті в 1999 р., стосувалися збереження загальної підтримки сільського господарства щонайменше до 2006 р. Прийняті рішення були спрямовані на поступовий перехід Співтовариства від утримання цін у формі інтервенційних закупівель на аграрному ринку до розвитку структурної політики та прямої підтримки отримання доходу аграрними підприємствами. Спільна сільськогосподарська політика передбачала дедалі слабкіші стимули для пришвидшення зростання та інтенсифікації виробництва, а також дедалі більше інструментів, спрямованих на захист навколишнього середовища. Здійснювати подальші реформи САП було необхідно через все ще високі витрати на її фінансування, а також через перспективу розширення Європейського Союзу асоційованими країнами Центральної та Східної Європи.

Наступним етапом удосконалення державного управління аграрним сектором стала реформа САП, узгоджена в Люксембурзі в 2003 р. Пропозиція Європейської Комісії сформулювати нову аграрну політику Союзу, запланована на затвердження в 2002 р., передбачала скорочення прямих субсидій сільському господарству та незалежність цих субсидій від обсягу виробництва, а також значне збільшення коштів на розвиток сільських територій, сприяння розвитку малих фермерських господарств та органічного землеробства. Таким чином, ЄС запропонував раніше сформульований пакет нових інструментів для підтримки сільського розвитку (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Складові нової аграрної політики ЄС після 2002 р.

Завдання	Мета	Заходи
I. Галузева підтримка сільського та лісового господарства	Підтримка процесу модернізації ферм, а також маркетингу і переробки агропродовольчої продукції	Для прискорення відтворення поколінь у сільському господарстві було передбачено спеціальний пакет допомоги молодим фермерам та систему підтримки дострокового виходу на пенсію
II. Підвищення конкурентоспроможності сільської місцевості	Покращення умов життя на селі та сприяння диверсифікації економічної діяльності сільського населення	Підтримка для створення нових робочих місць та нових джерел доходів для сільського населення, отримання коштів для фінансування інфраструктури сільських територій
III. Захист природного середовища та збереження унікальної спадщини європейського села	Підтримка економічного розвитку аграрного сектора при мінімізації шкоди для екології	Фінансова підтримка територій зі складними умовами ведення сільського господарства (наприклад, гірських регіонів) на території, де вимоги охорони довкілля обмежують свободу ведення сільського господарства

Джерело: складено автором за [1]

Прийняті у 2003 р. нові правила Спільної аграрної політики докорінно змінили систему підтримки сільського господарства. Цей етап реформи САП враховував очікування споживачів і платників податків, залишаючи значну свободу вибору напрямку виробництва відповідно до вимог ринку. Умовою отримання виплат було утримання сільськогосподарських угідь у належному сільськогосподарському стані та відповідно до вимог охорони навколишнього природного середовища. Частина виплат була пов'язана з виробництвом і припущеннями майбутньої моделі виплати більшості субсидій фермерам, незалежно від розміру та напрямку виробництва.

Реформа САП від 26 червня 2003 року запровадила механізм фінансової дисципліни, який передбачав зменшення прямих платежів для старих держав-

членів (ЄС-15), якщо ліміт сільськогосподарських витрат буде перевищено до 2013 року. Нові держави-члени будуть виключені з цього механізму, доки вони не досягнуть рівня прямих платежів країн ЄС-15. Якщо ліміт витрат буде перевищено після 2013 р, субсидії також будуть зменшені в нових державах-членах ЄС. Зокрема, з цієї причини Польща виступала проти фінансування аграрної політики в Румунії та Болгарії (за умови, що ці країни приєднуються до ЄС до 2013 р.) у межах, встановлених на саміті Ради в жовтні 2002 р. Механізм фінансової дисципліни означав запобігання необґрунтованих вимог щодо збільшення витрат САП, оскільки це могло мати негативний ефект.

Основні засади реформування Спільної аграрної політики ЄС на 2014-2020 роки передбачали залежність 30% прямих виплат від дотримання фермерами екологічних вимог. Міністри сільського господарства, які сформували вказаний вище принцип САП на своїй зустрічі в Брюсселі 16 грудня 2013 р., погодилися, що це «зелене правило» набуде чинності в 2015 р., а 2014 р. був перехідним періодом, протягом якого нові зелені вимоги ще не застосовувалися і підтримка сільського господарства здійснювалася за попередніми правилами.

Екологічні умови надання сільськогосподарських субсидій стали найважливішим елементом реформи САП. Фермери не мали права отримати 30% прямих виплат, якщо не диверсифікують свої посіви. На практиці це означало, що для отримання дотацій у повному обсязі фермерам необхідно підтримувати пасовища, розвивати екологічні території чи застосовувати інші «еквівалентні» природоохоронні заходи. Проте, як зазначає Ковальський С., у випадку Польщі «понад 80% фермерських господарств були звільнені від цих вимог, оскільки вони були невеликі і проєкологічна реформа їх не стосувалася» [1].

Про поглиблення підтримки проєкологічної діяльності в рамках САП свідчить також той факт, що 30% коштів з Програми розвитку сільських районів мали витратитися на екологічні, органічні та кліматичні цілі. Важливою зміною стало виключення з отримання сільськогосподарських субсидій,

наприклад аеропортів та спортивних майданчиків, навіть якщо вони можуть бути використані для сільського господарства. Крім того, підтримка молодих фермерів, тобто тих, хто ще не досяг 40 років, стала ширшою, ніж у попередні періоди, і обов'язковою в усіх країнах ЄС. У рамках прямих виплат вони протягом 5 років мали можливість отримувати на 25% більше, ніж інші. Країни ЄС виділяли на зазначені цілі 2% загальної суми субсидій. Також передбачалося поступове вирівнювання виплат в усіх країнах, де прямі виплати у розрахунку на 1 гектар нижчі за 90% від середнього в ЄС (включно з Польщею). Різницю між сумою цих субсидій і сумою в 90% від середнього в ЄС поступово зменшували на одну третину протягом 2015-2020 років. У всіх країнах субсидії не могли бути нижчими за 196 євро на гектар, при цьому цей показник мав бути досягнутий до 2020 року [6]. При цьому, вирівнювання субсидій фінансувалося тими державами-членами, де вони перевищують середній рівень ЄС.

Європейська комісія запропонувала Спільну аграрну політику на період після 2020 року, яка базувалася на дев'яти ключових цілях. Цілі нової САП зосереджені на прибутковості та доходах фермерських господарств, більш ефективній реалізації політики захисту навколишнього середовища та клімату, а також сталому розвитку сільських територій (рис. 1.1). Наскрізною метою є підтримка знань, інновацій та цифровізації в сільському господарстві та сільській місцевості.

Рис. 1.1. Цілі Спільної аграрної політики ЄС після 2020 р.

Джерело: [7]

Отже, нова САП Європейського Союзу спрямована на досягнення дев'яти конкретних цілей:

- 1) підтримка справедливих доходів сільськогосподарських підприємств і стійкості сільськогосподарських підприємств у всьому Союзі для підвищення продовольчої безпеки;
- 2) посилення орієнтації на ринок і конкурентоспроможності, включаючи більшу увагу до досліджень, технологій і цифровізації;
- 3) покращення позиції фермерів у ланцюжку створення вартості;
- 4) сприяння пом'якшенню наслідків зміни клімату та адаптації до них, а також сталому виробництву енергії;
- 5) сприяння сталому розвитку та ефективному управлінню природними ресурсами, такими як вода, ґрунт і повітря;
- 6) внесок у захист біорізноманіття, покращення екосистемних послуг та захист середовищ існування та ландшафтів;
- 7) залучення молодих фермерів та сприяння розвитку бізнесу в сільській місцевості)

8) сприяння зайнятості, зростанню, соціальному залученню та місцевому розвитку в сільській місцевості, включаючи біоекономіку та стале лісове господарство;

9) покращення реагування сільського господарства ЄС на суспільні потреби в їжі та здоров'ї, включаючи безпечну, багату поживними речовинами та сталу їжу, а також добробут тварин.

Також визначено наскрізну ціль: модернізація сектора шляхом підтримки та обміну знаннями, інноваціями та оцифруванням у сільському господарстві та сільській місцевості та заохочення їх використання [7].

Нова САП є більш адаптованою до ситуації в певній державі-члені. Держави-члени зможуть визначати більшість умов на національному рівні, щоб адаптувати їх до своїх конкретних обставин і цілей, яких потрібно досягти. Крім того, адміністративний тягар контролю має бути зменшено шляхом скорочення вимог до бенефіціарів щодо відповідності кінцевим умовам прийнятності, встановлених на рівні ЄС.

Отже, Спільна аграрна політика ЄС пройшла у своєму розвитку кілька важливих етапів, які супроводжувалися істотними реформами з урахуванням майбутніх викликів і загроз. Інструменти, що забезпечують реалізацію САП, було реформовано відповідно до суспільних очікувань, що забезпечить позитивні зміни розвитку аграрного сектора у довгостроковій перспективі: пряма підтримка фермерських господарств стає більш справедливою та екологічною; позиція фермерів по відношенню до інших учасників виробничого ланцюга посилюється, а політика в цілому – є більш ефективною і прозорою. САП розвивалася і змінювалася для забезпечення належного реагування ЄС на виклики продовольчої безпеки, зміни клімату, проблеми зростання та зайнятості в сільській місцевості на основі розумного, стійкого та інклюзивного зростання.

1.2. Методичні підходи до оцінювання конкурентних позицій аграрного сектору економіки

Процеси євроінтеграції мають неоднозначний вплив на економіки країн, які приєдналися до співтовариства. Аграрний сектор кожної країни, що приєднується до інтеграційного об'єднання, не зважаючи на заходи в межах спільної політики ЄС, зазнає істотних змін внаслідок загострення конкурентної боротьби на спільному ринку ЄС при одночасному зростанні конкуренції на ринках третіх країн. У зв'язку з цим, оцінка конкурентоспроможності аграрного сектору країни-кандидата на вступ до ЄС є важливою складовою обґрунтування основних напрямів імплементації європейського досвіду на шляху інтеграції країни в спільний ринок.

Загалом, конкурентоспроможність можна визначити як здатність ефективно конкурувати з іншими суб'єктами для досягнення аналогічних цілей. Каррарезі Л. та Бантерле А. визначають поняття конкурентоспроможності як «здатність утримувати свою частку на внутрішньому та зовнішньому ринках в умовах вільної торгівлі» [8]. Щоб не відставати від конкурентів і досягти відповідної конкурентної позиції, що розуміється як результат такої конкуренції, необхідно створити відповідний потенціал, який вважається «джерелом конкурентної переваги» [9]. Дослідження конкурентоспроможності та ефективності агропродовольчої галузі значною мірою базується на положеннях теорії торгівлі. Для оцінки показників торгівлі та конкурентоспроможності аграрного сектору у відповідних країнах широко застосовувалися різні показники. До них відносяться виявлена порівняльна перевага та внутрішньогалузева торгівля [8]. Тому, з точки зору теорії міжнародної торгівлі, «міжнародна конкуренція – це вміле використання природних порівняльних переваг відповідних країн і належний розвиток відповідних конкурентних переваг» [10].

Проблемам міжнародної конкуренції в агропродовольчому секторі в ЄС і відповідних державах-членах розглядалося в численних наукових дослідженнях. Зокрема, актуальність досліджень аграрного сектору

пояснюється особливою роллю, яку ця галузь відіграє в економіці та бюджеті ЄС [11]. Проте дослідження питань, пов'язаних із конкурентоспроможністю аграрного сектору економіки, часто зосереджувалися на обраному аспекті конкурентоспроможності, обмежувалися вибраними державами-членами ЄС або стосувалися окремих років чи відносно коротких періодів часу. Крім того, Павляк К. підкреслює, що «через обмежений доступ до повних статистичних даних та інформації, які можна порівняти в міжнародному масштабі, конкурентоспроможність сільського господарства та харчової промисловості аналізуються відносно рідко» [12]. Водночас, вчені звертають увагу, що «експорт і міжнародна конкурентоспроможність є значущими рушійними силами галузевого та економічного зростання» [13]. Особливі занепокоєння дослідників щодо конкурентоспроможності викликають нові країни-члени ЄС із Центральної та Східної Європи, які «зазвичай відрізняються більшою кількістю невеликих ферм, вищим відсотком сільськогосподарських працівників та спадщиною комуністичної системи управління» [14]. Цим зумовлена необхідність проведення досліджень конкурентоспроможності сільського господарства нових держав-членів ЄС, зокрема того, які зміни відбулися під час європейської інтеграції.

У великих самодостатніх економіках економічне зростання залежить від «здатності ефективно використовувати та перерозподіляти вироблені ресурси» [15; 16]. Прихильники концепції економічної конкурентоспроможності вважають, що її рівень «пов'язаний з ключовими проблемами економічного розвитку та базується на реаліях глобалізації» [17; 18]. Розвиток країни та зростання добробуту її громадян може базуватися на максимізації вигод від міжнародної торгівлі в довгостроковій перспективі [19]. При побудові міцної міжнародної позиції для досягнення цілей економічного розвитку слід враховувати наступне: визначення та просування «секторів майбутнього» в промисловій політиці [20], розвиток людських ресурсів [21], доступ до знань і технологічні навички [22], інституційні умови [23], доступність фінансування [24], здатність адаптуватися до мінливих зовнішніх умов [25], а також

підвищення ефективності використання виробничих факторів і, зокрема, нематеріальних ресурсів [26]. Трансформація в рамках міжнародного поділу праці та прогресуюча глобалізація світової економіки змушують відповідні країни адаптувати свою структуру. Зростає роль зовнішніх, міжнародних умов, у тому числі «глобальної конкуренції та фінансових ринків, у формуванні динаміки економічного розвитку та сталості» [24]. В умовах вільного переміщення факторів виробництва «конкурентна боротьба проявляється як конкуренція за капітал, ноу-хау, управлінські та організаційні здібності, спеціалістів» [27]. Підвищення ефективності використання факторів виробництва, а особливо нематеріальних ресурсів, призводить до зміни конкурентоспроможності галузей економіки.

У теорії міжнародної торгівлі конкурентоспроможність визначається як «здатність вітчизняного бізнесу ефективно функціонувати та отримувати прибуток на зовнішніх ринках, розвивати ефективний експорт, водночас зберігаючи та збільшуючи реальний внутрішній продукт, а також здатність підтримувати зростання продуктивності» [10]. З іншого боку, конкурентоспроможність можна розуміти як здатність протистояти конкуренції та досягати успіху. Це проявляється через «сприйняття зовнішніми ринками продукції з певної країни та можливість реалізації продукції, яка відповідає попиту (за ціною, якістю та кількістю), водночас забезпечуючи прибуток (дохід), дозволяючи суб'єктам продовжувати свою діяльність» [28].

Всесвітній економічний форум визначає конкурентоспроможність як набір інститутів, політики та факторів, що визначають рівень продуктивності в конкретній країні. У свою чергу, продуктивність визначає рівень добробуту, якого може досягти економіка. Він також встановлює норми прибутку від інвестицій в економіку, які є основними рушійними силами економічного зростання. Більш конкурентоспроможна економіка розвиватиметься швидше [29]. Отже, конкурентоспроможність – це термін, який можна тлумачити різними способами. Це відноситься як до добробуту громадян, який зазвичай

вимірюється як ВВП на душу населення, так і до комерційної діяльності даної країни [30].

Конкурентоспроможність усієї економіки чи її сектору є результатом складної та динамічної взаємодії між трьома елементами: конкурентним потенціалом, пов'язаним переважно з наявністю ресурсів або факторів виробництва, конкурентною позицією, тобто результатами конкурентної діяльності, і процеси управління - визначаються як оптимальне функціонування та використання наявного потенціалу для досягнення конкретної конкурентної позиції [31]. Окремі автори підкреслюють, що важливо «чітко розрізнити міжнародну конкурентоспроможність (конкурентний потенціал) економіки та її конкурентну позицію (конкурентоспроможність як результат)» [32]. Конкурентний потенціал економіки визначає її конкурентоспроможність і є динамічною категорією. Він характеризує здатність до довгострокового розвитку в умовах відкритої економіки, «результатом якої є розвиток економічної структури, що відображається в структурі експорту відповідно до змін у структурі глобального попиту» [33].

Конкурентоспроможність залежить від інституційних та інфраструктурних умов і факторів, пов'язаних з підприємством і людським капіталом. Таким чином, точка балансу в аналізі міжнародної конкурентоспроможності зміщена з досліджень торгівлі, послуг і обороту капіталу в бік міжнародних умов економічного розвитку. Відносні вигоди не впливають лише з обміну товарами та поділу праці, а й стосуються міжнародних операцій, розвитку людського капіталу, інновацій та підприємництва [24]. Водночас, поняття, яке має більш вузьке значення, - міжнародна конкурентна позиція - це конкурентоспроможність за результатами. Вона характеризує «частку конкретної країни в міжнародному товарообігу та вказує на досягнуту позицію в обороті товарів і послуг та в потоці факторів міжнародного виробництва» [27]. Конкурентна позиція виражається як в обсязі, так і в структурі товарного обороту, і водночас є «зовнішнім, неповним проявом конкурентоспроможності факторів

виробництва» [34]. Конкурентну позицію посилює членство країни в міжнародних організаціях та інтеграційних утвореннях. На рівень конкурентної позиції також впливають ефекти синергії від співпраці між вітчизняними підприємствами та міжнародними корпораціями та групами капіталу [24].

При застосуванні динамічного підходу до дослідження конкурентоспроможності необхідно визначати не лише здатність конкурувати в конкретний момент часу, але, передусім, - «здатність конкурувати в довгостроковій перспективі, тобто підтримувати або покращувати конкурентоспроможність у майбутньому» [24]. В цьому випадку, аналіз конкурентоспроможності базується на змінних, що визначають покращення конкурентної позиції, які можна визначити як конкурентний потенціал.

Міжнародна конкурентоспроможність асоціюється з концепцією порівняльних переваг, припускаючи, що комерційні потоки виникають через відносні відмінності у витратах між діловими партнерами. Конкурентоспроможність означає, що відповідні країни вміло використовують природні порівняльні переваги та адекватно формують відповідні конкурентні переваги [35]. Джерела порівняльних переваг включають: «наявність та ефективне використання основних виробничих факторів, рівень технологічного прогресу, спеціалізація та експорт продукції, яка може бути виготовлена за відносно нижчою ціною, ніж в інших країнах, використовуючи мінливі переваги вітчизняних та іноземних підприємств, а також досягнення різноманітних ефект масштабу у сфері виробництва та реалізації вітчизняними підприємствами» [36].

Особливу роль у міжнародній торгівлі відіграють агропродовольчі товари. Довгостроковий сталий розвиток агропродовольчої галузі може бути забезпечений лише тоді, коли її продукція буде конкурентоспроможною на регіональному та світовому ринках, що обумовлює актуальність аналізу конкурентоспроможності агропродовольчої продукції [37]. На основі моделі Портера виділяють дві основні групи ключових чинників конкурентоспроможності сільськогосподарських ферм/підприємств: фактори,

контрольовані фермою (внутрішні), і ті, що знаходяться поза контролем ферми (зовнішні). Фактори, які може контролювати ферма, включають розмір ферми (вимірюється як обсяг виробництва або загальний обсяг продажу), структурні характеристики (спеціалізація, організаційна структура, правовий статус і ступінь комерціалізації), соціальний капітал (вік фермера, стать, рівень освіти, управлінські здібності, вид зайнятості в фермерському господарстві) [28]. Навпаки, зовнішніми факторами є наявність факторів виробництва в конкретній країні, попит на продукцію, втручання держави в сільськогосподарський сектор, державні витрати на дослідження та розробки та на інфраструктуру, а також місце розташування бізнесу та середовище [28]. Дослідники звертають увагу на певні труднощі в оцінці конкурентоспроможності сільського господарства, які зумовлені «нечіткою природою конкурентоспроможності, а також внутрішньою диференціацією сільського господарства та складністю його середовища» [38].

Основним показником, що вимірює конкурентну позицію відповідних держав-членів ЄС у торгівлі продукцією сільського господарства на спільному ринку, є частка експорту та імпорту сільськогосподарської продукції досліджуваної країни в експорті та імпорті продукції сільського господарства всього кластеру (SX, SM). Збільшення частки експорту та імпорту всього кластеру найчастіше ототожнюється з покращенням позиції відповідної країни на міжнародній арені. Ці показники розраховують за такими формулами:

$$SX = \frac{X_{aj}}{X_{aEU}} \times 100 \quad (1.1)$$

$$SM = \frac{M_{aj}}{M_{aEU}} \times 100 \quad (1.2)$$

де: a - продукція сільського господарства j -тої країни, M - величина імпорту всередині Співтовариства, X - вартість експорту всередині Співтовариства, X_{aEU} , M_{aEU} - експорт/імпорт продукції сільського господарства всередині Співтовариства в усіх державах-членах Європейського Союзу [39].

Торговельний баланс (TB) розраховувався як різниця між експортом та імпортом продукції сільського господарства в досліджуваній державі-члені ЄС відповідно до наступного рівняння:

$$TB = X_{aj} - M_{aj} \quad (1.3)$$

де: X_{aj} - вартість внутрішнього експорту сільськогосподарської продукції у відповідній країні «j»; M_{aj} - вартість внутрішнього імпорту сільськогосподарської продукції у відповідній країні «j» [39].

Перевищення експорту над імпортом у відповідній країні означає, що країна має порівняльну перевагу. Зростання профіциту торговельного балансу можна інтерпретувати як покращення конкурентної позиції. Збереження зростання торговельного дефіциту свідчить про погіршення конкурентоспроможності продукції сільського господарства.

Значущість торгівлі продукцією сільського господарства для відповідних країн ЄС оцінюється на основі частки експорту продукції сільського господарства в загальному експорті цих країн (IX).

$$IX = \frac{X_{aj}}{X_{tj}} \quad (1.4)$$

де: X_{aj} - вартість внутрішнього експорту сільськогосподарської продукції у відповідній країні «j»; X_{tj} —вартість внутрішнього експорту всіх продуктів у країні «j».

Експортна спеціалізація країни на продукції сільського господарства виражається як коефіцієнт покриття торгівлі (TCR):

$$TCR = \frac{X_{aj}}{M_{aj}} \times 100 \quad (1.5)$$

де: X_{aj} - вартість внутрішнього експорту сільськогосподарської продукції у відповідній країні «j»; M_{aj} - вартість внутрішнього імпорту сільськогосподарської продукції у відповідній країні «j» [39].

Якщо значення TCR вище 100, можна вважати, що країна спеціалізується на сільськогосподарському виробництві, оскільки експортує більше такого

товару (групи товарів), ніж імпортує. Таким чином, країна має відносну порівняльну перевагу над країною-партнером [Там же].

Коефіцієнт внутрішньогалузевої торгівлі Грубеля-Ллойда (*ИТ*) використовується для оцінки одночасного експорту та імпорту в межах певної групи товарів [40] і розраховується за такою формулою:

$$ИТ = \frac{(X_{aj} + M_{aj}) - |X_{aj} - M_{aj}|}{X_{aj} + M_{aj}} \times 100 \quad (1.6)$$

Коефіцієнт *ИТ* може приймати значення від 0 до 100. Якщо він дорівнює 0, то відбувається лише міжгалузевий обмін. Згідно з визначенням міжгалузевий торгівлі, це означає, що експорт та імпорт не збігаються або, іншими словами, експорт та імпорт не відбуваються одночасно в певній галузі, наприклад, існує лише експорт без імпорту або імпорт без експорту. Чим ближче значення коефіцієнта до 100, тим інтенсивніша внутрішньогалузева торгівля. Якщо *ИТ* дорівнює 100, торговельний обмін відбувається лише всередині галузі (експорт дорівнює імпорту в конкретній галузі) [39].

Іншим показником, який використовується для вимірювання конкурентної позиції аграрного сектору відповідних держав-членів на спільному ринку ЄС, є коефіцієнт виявлених порівняльних переваг, спочатку запропонований Б. Баласою [41]. Згодом цей показник був модифікований і трансформований у коефіцієнт відносної експортної переваги (*RXA*). Методика розрахунку цього показника, запропонована Т. Воллратом, дозволила усунути подвійний облік аналізованих країн і галузей. Коефіцієнт відносної експортної переваги розраховується за формулою:

$$RXA = \frac{\frac{X_{aj}}{X_{t-a,j}}}{\frac{X_{(a,EU-j)}}{X_{(t-a,EU-j)}}} \times 100 \quad (1.7)$$

де: X_{aj} - експорт сільськогосподарської продукції країни «j» в середині ЄС; $X_{t-a,j}$ - загальний експорт країни «j» в середині ЄС без урахування сільськогосподарської продукції; $X_{(a,EU-j)}$ - загальний експорт сільськогосподарської продукції усіх країн-членів співтовариства в середині ЄС після віднімання країни «j»; $X_{(t-a,EU-j)}$ - загальний обсяг внутрішнього експорту

всіх продуктів із усіх країн ЄС після віднімання продукції сільського господарства та країни «j» [42].

Значення показника RXA , яке вище 100, означає, що досліджувана країна виявила порівняльні переваги на аналізованому ринку в торгівлі конкретною групою товарів, а значення нижче 100 означають, що країна не має таких переваг [39].

Отже, для порівняння країн за конкурентним потенціалом використовуються такі показники: частка сільського господарства в загальній ВДВ (%), продуктивність праці та продуктивність землі. Перший показник вказує на роль сільського господарства в економіці відповідної країни та є одним з найбільш часто використовуваних показників взаємозв'язку між цим сектором та економікою. Натомість показники продуктивності дозволяють оцінити рівень розвитку сільського господарства [43]. Продуктивність праці визначають як відношення валової доданої вартості до чисельності працівників сільського господарства. У свою чергу, продуктивність землі визначається як вартість сільськогосподарської продукції на 1 га використовуваних земель.

Для оцінки міжнародної конкурентної позиції країн в межах інтеграційного об'єднання використовують такі показники: частка експорту та імпорту сільськогосподарської продукції у загальному експорті та імпорті, баланс торгівлі сільськогосподарською продукцією, частка сільськогосподарського експорту в загальному внутрішньому експорті відповідних держав-членів ЄС, коефіцієнт охоплення торгівлею, коефіцієнт внутрішньогалузевої торгівлі Грубеля–Ллойда та виявлений коефіцієнт порівняльних переваг. При цьому, порівняння України з країнами ЄС доцільно здійснювати з урахуванням відмінності у статистичному обліку основних показників діяльності аграрного сектору та моделюючи варіанти участі нашої країни в ЄС, оскільки на даний час надано лише статус країн-кандидата на вступ до Співтовариства.

1.3. Вплив європейської інтеграції на конкурентоспроможність аграрного сектору нових держав-членів

Економічна інтеграція країн Центральної та Східної Європи з Європейським Союзом стала істотним викликом як для старих, так і для нових держав-членів з багатьох причин [44]. Розширення ЄС у 2004 році відкрило можливості вільного товарообміну для цих країн, збільшило торгові потоки та попит на продукцію [45]. З одного боку, інтеграційні процеси загострили конкуренцію між країнами, а з іншого – створили для них нові можливості. Зокрема, в аграрному секторі розширення ЄС у поєднанні з наслідками реформи Спільної аграрної політики, зниженням захисту та зниженням митних тарифів призвело до змін на сільськогосподарських ринках і посилення конкуренції [46]. Крім того, технологічні зміни та підтримка цього сектору в національній політиці та в ЄС мали значний вплив на виробництво та обмін товарами між країнами. Крім того, збільшення доходу на душу населення посилює внутрішньогалузеву торгівлю між країнами та може вплинути на модель торгової спеціалізації у відповідних країнах [47]. Таким чином, умови, в яких розвиваються сільське господарство та харчова промисловість, постійно змінюються через зростаючу взаємозалежність національних економік та відкриття зовнішніх ринків [48]. Усе це призводить до конкуренції агропродовольчої продукції однієї країни з аналогічною продукцією іншої. Ці процеси супроводжують зміни конкурентоспроможності агропродовольчого сектору відповідних країн. З огляду на подібність сільськогосподарського потенціалу України і окремих країн Центральної та Східної Європи, слід звернути особливу увагу на зміни в країнах, які приєдналися до ЄС у 2004 році або пізніше, які називають новими державами-членами.

Сільське господарство є сектором, який відіграє важливу роль у державах-членах Європейського Союзу. Зміни в аграрному секторі та його ролі в економічному розвитку склали дуже важливу частину економічної історії Європи [19]. У дискусіях про роль сільського господарства в економічному розвитку ключовим питанням є те, як сільське господарство сприяє

економічному зростанню. Своєрідний парадокс полягає в тому, що зі зниженням рівня економічного розвитку відповідних країн частка сільського господарства в структурі валової доданої вартості зростає, і водночас зростає продуктивність цього сектора [49]. У державах-членах ЄС частка аграрного сектора в загальній валовій доданій вартості (ВДВ) з 2004 по 2020 рік коливалася від 0,4% у Люксембурзі до 9,3% у Румунії. Крім того, до країн, у яких ця частка залишається високою, належать Болгарія, Греція, Латвія, Угорщина, Хорватія та Литва. У всіх перерахованих вище країнах цей показник не перевищував 4%. Між старими (ЄС-15) і новими (ЄС-13) державами-членами можна спостерігати чітку різницю. Середня частка сільського господарства в загальній ВДВ ЄС-15 становила 2% за аналізований період і була вдвічі вищою для ЄС-13 (рис. 1.1).

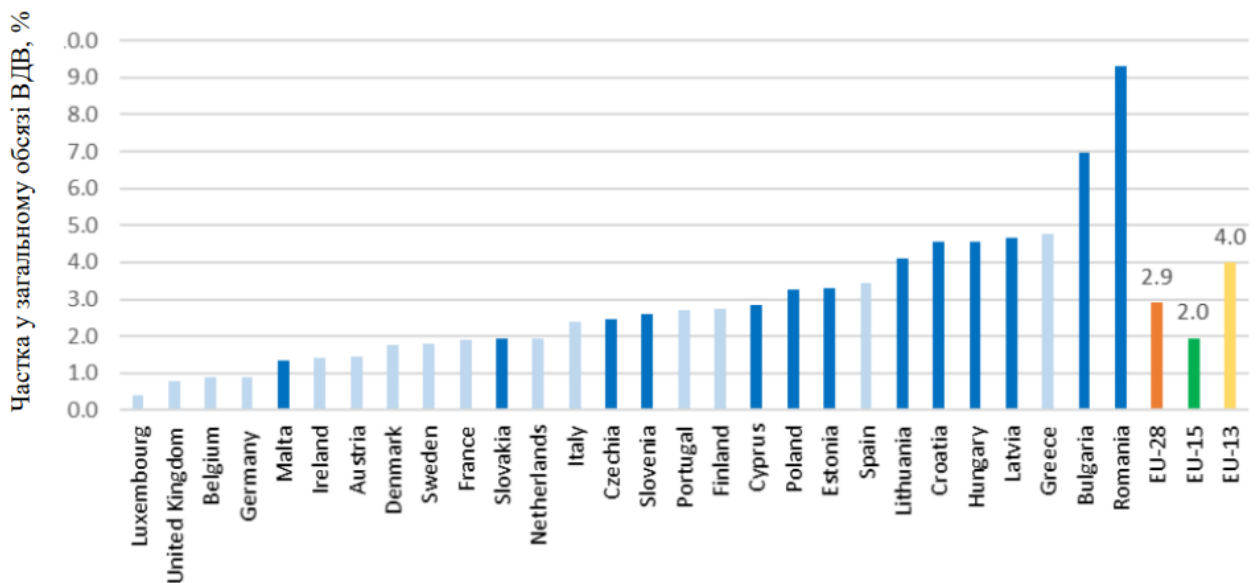

Рис. 1.1. Рейтинг країн-членів ЄС за часткою сільського господарства в загальній ВДВ з 2004 по 2020 рр. (%).

Джерело: [39]

Аналіз змін частки сільського господарства в загальній ВДВ з 2004 по 2020 рік показує, що ці зміни відбувалися швидше в більшості нових держав-членів. Найбільше зниження аналізованого показника спостерігалось в Румунії та Болгарії, де воно становило 9,8 процентних пункти (п. п.) та 5,9 п. п. відповідно. Середнє зниження частки досліджуваного сектору в загальній ВДВ

у групі нових країн-членів становило 1 п. п., тоді як у ЄС-15 – лише 0,1 п. п. (рис. 1.2). Така тенденція є наслідком структурних перетворень і соціально-економічного розвитку, динаміка якого посилилася в нових країнах-членах після вступу до ЄС. Незважаючи на зниження відносного економічного значення первинного сектора, його економічна роль залишається важливою [50]. Економічне значення сільського господарства, як правило, вище на сході та півдні Європи, ніж на заході та півночі [51].

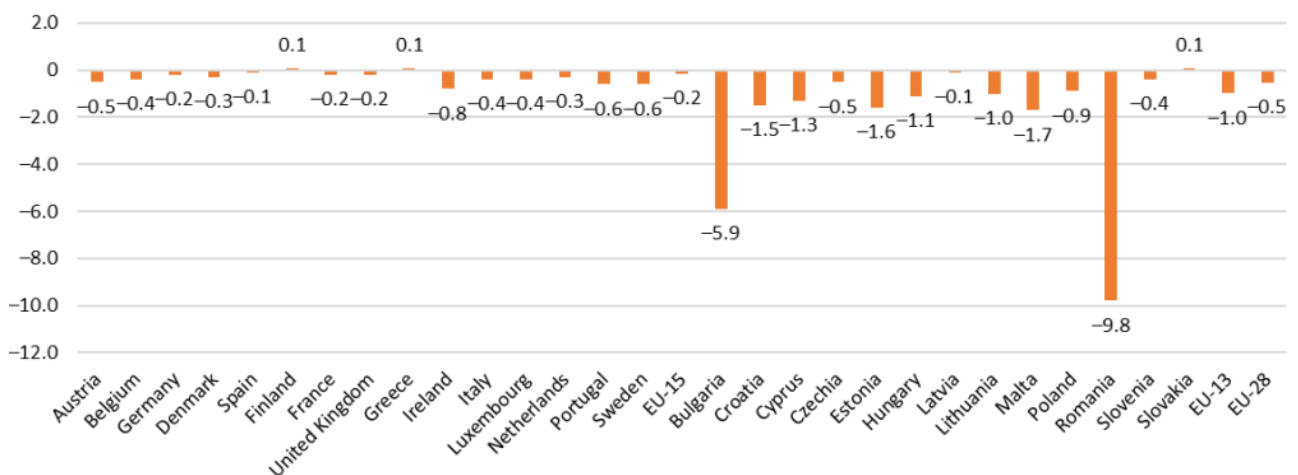

Рис. 1.2. Зміни частки сільського господарства в загальній ВДВ у країнах ЄС з 2004 по 2020 рр. (п. п.).

Джерело: [39]

У наукових дослідженнях вказується на відмінності в аграрному секторі між країнами-членами ЄС. Це відмінності не лише у виробничому потенціалі, а й у його ефективному використанні [52; 53]. Основні детермінанти міжнародної конкурентоспроможності, як на макро-, так і на мезорівні, є пов'язані з розміром, якістю, структурою та ефективним використанням наявних виробничих ресурсів [53]. Одним із ключових показників конкурентоспроможності є продуктивність [54]. Тому звернемо увагу на результати аналізу продуктивності праці та землі, а також на динаміку цих змін після вступу нових країн-членів до ЄС. Як зазначають польські вчені, у 2004 році середня продуктивність праці в старих країнах-членах становила 27541,4 євро на одну робочу одиницю (AWU), коливаючись від 55168,8 євро/AWU у

Бельгії до приблизно 8000 євро/AWU у Фінляндії та Португалії [39]. Жодна з нових країн-членів не досягла навіть середнього рівня продуктивності праці в ЄС, а її середній рівень у групі цих країн (ЄС-13) становив 6093 євро/AWU [Там же]. Про позитивний вплив інтеграційних процесів на нові держави-члени ЄС свідчить вища динаміка продуктивності праці, ніж у ЄС-15. Єдиною країною, в якій досліджуваний показник знизився у 2020 році порівняно з 2004 роком, стала Мальта [Там же].

Незважаючи на зростання продуктивності праці, вона залишається значно нижчою в ЄС-13, ніж у старих країнах-членах, що вважається «основною перешкодою для переходу до інтенсивного зростання» [55]. Крім того, зміна продуктивності праці значною мірою визначає ступінь усунення істотних відмінностей у рівні соціально-економічного розвитку країн ЄС. Ярошевська Я. та Петржиговський Р. також продемонстрували, що країни, які приєдналися до ЄС після 2004 року, підвищили продуктивність праці швидше, ніж старі країни-члени ЄС, а також зменшили трудові затрати в сільському господарстві [39; 56].

Відмінності між старими та новими державами-членами також помітні в їхній продуктивності землі. З 2004 по 2020 рік продуктивність землі в більшості держав-членів зросла. Цікаво, що цей приріст був вищим у групі старих держав-членів. Проте, розглядаючи відповідні країни-члени, варто відзначити Литву, Латвію, Польщу та (у ЄС-15) Іспанію, де динаміка зростання була найвищою і перевищила 150%. Аналіз показує, що ефективність сільськогосподарського виробництва, і як наслідок, його конкурентоспроможність у міжнародному масштабі значною мірою визначається взаємозв'язками між факторами виробництва [54].

Найбільшими експортерами продукції сільського господарства на внутрішньому ринку ЄС як у перший рік після вступу до ЄС нових країн-членів, так і у 2020 році незмінно залишалися так звані старі країни-члени ЄС - Нідерланди, Франція та Іспанія. У 2020 році Франція та Іспанія лише помінялися місцями, оскільки Іспанія піднялася на друге місце, залишивши позаду Францію. Ці три основні експортери ЄС займають понад 50%

внутрішнього ринку ЄС (62,57% у 2004 р., 55,4% у 2020 р.), що свідчить про високу концентрацію внутрішнього експорту продукції сільського господарства та незначну втрату частки ринку старими країнами-членами після приєднання нових членів ЄС. За ними йдуть інші країни з ЄС-15 - Бельгія, Німеччина та Італія. Дві нові країни-члени ЄС, Польща та Угорщина, піднялися на дві позиції, випередивши Велику Британію та Данію. Чехія перемістилася з 14 місця у 2004 році на 12 місце у 2020 році. До п'ятнадцяти найбільших експортерів продукції сільського господарства у 2020 р. додалися дві нові країни-члени ЄС-13 - Румунія та Болгарія. Загалом частка всіх нових членів ЄС-13 зросла на 10 п. п. з менш ніж 6% у 2004 році до 16% у 2020 році за рахунок зменшення частки старих членів ЄС-15, крім Нідерландів, Данії, Австрії, Португалії та Греції [39].

Концентрація внутрішнього імпорту продукції сільського господарства дещо нижча порівняно з експортом. Можна спостерігати тенденцію, протилежну тій, що спостерігається в експорті, оскільки три основні імпортери продукції сільського господарства, що представляють ЄС-15, дещо збільшили свою частку на ринку ЄС з 48,49% у 2004 р. до 49,11% у 2020 р. В аналізованому періоді серед семи найбільших імпортерів продукції сільського господарства незмінно перше місце займають Німеччина та Франція, Італія, Бельгія та Іспанія. Новими членами ЄС, які увійшли до першої десятки країн у 2020 р., стали лише Польща та Румунія. Чехія покращила свій рейтинг, а Угорщина піднялася на 15 позицію, випередивши Грецію. Частка у внутрішньому (по ЄС) експорті та імпорті продукції сільського господарства безсумнівно пов'язана з розміром країни та значенням сільськогосподарського виробництва в економіці відповідної країни [18]. За цими простими показниками можна визначити, що п'ять нових держав-членів відіграють важливу роль на ринку ЄС: Польща, Угорщина, Чехія, Румунія, Болгарія.

Оцінюючи міжнародну конкурентоспроможність нових країн-членів (ЄС-13) у торгівлі продукцією сільського господарства на основі аналізу стану торговельного балансу, вчені виявили, що у 2004 р. чотири з восьми країн із

позитивним торговим балансом були новими державами-членами та були конкурентоспроможними на спільному ринку ЄС [39]. У 2020 р. ситуація покращилася як у старих, так і в нових державах-членах. Одинадцять країн ЄС, у тому числі п'ять нових членів, мали позитивний торговий баланс. Країнами з найвищим активним сальдо торговельного обміну, незмінно протягом аналізованого періоду, були Нідерланди та Іспанія. Натомість найбільший дефіцит у торгівлі продукцією сільського господарства відзначено у Великій Британії та Німеччині. Серед нових членів ЄС найбільше зріс торговий дефіцит у Польщі - більш ніж у п'ять разів (у 5,6 рази). Негативне сальдо торговельного балансу, що збільшувалося з року в рік, також спостерігалось в Чехії, де в 2019 році зафіксовано найбільший дефіцит у розмірі 597,5 млн. євро. Подібна тенденція характерна і для Мальти, де максимальний дефіцит у 2013 році становив 73,5 млн. євро, а також для Кіпру, де від'ємне сальдо збільшувалося до 2012 р., коли воно досягло мінімуму в 76,9 млн. євро, а пізніше було відзначено незначне покращення до 2020 р. В Естонії від'ємне сальдо скорочувалося до 2012 р., коли вартість експорту та імпорту була рівною, і з цього часу торговельний дефіцит зріс. Значною мірою негативне та позитивне (в окремі роки) сальдо торгівлі продукцією сільського господарства спостерігалось у Латвії (позитивне сальдо у 2010, 2012, 2015–2017 та 2019 роках), Словаччини (2009, 2012, 2013 та 2017 роки), Словенія (2010–2012 та 2018–2020), Литва (2005 та 2020) та Хорватія (2020). Після вступу до ЄС у 2007 р. Румунія мала негативне сальдо торговельного балансу, яке згодом трансформувалося у зростання надлишку експорту над імпортом, з максимальним значенням у 2018 р., яке становило 761 млн євро, але у 2020 р. її сальдо торгівлі продукцією сільського господарства знову стало негативним. Єдиними новими членами ЄС, які протягом аналізованого періоду зафіксували позитивне сальдо торгівлі продукцією сільського господарства, були Болгарія та Угорщина.

Аналізуючи значущість продукції сільського господарства в загальному експорті відповідних держав-членів ЄС, можна виявити великий розрив між

проаналізованими країнами. Серед старих держав-членів ЄС-15 експорт сільськогосподарської продукції є особливо важливим для Іспанії, Греції та Нідерландів, а також Данії та Франції. Новими членами ЄС-13 з високою часткою сільськогосподарського експорту в загальному експорті є Кіпр, Болгарія, Латвія, Литва та Румунія (понад 3% для всіх вищезазначених країн). Однак для всіх країн ЄС, за невеликим винятком (Греція, Італія та Мальта), значення сільськогосподарського експорту в загальному експорті зросло [39].

Вища динаміка експорту сільськогосподарської продукції порівняно із загальним експортом зумовлена тим, що до вступу в ЄС обмеження на торгівлю продукцією сільського господарства були більшими, ніж іншими видами продукції, і що країни ЄС-13 зіткнулися з протекціонізмом у торгівлі сільськогосподарською продукцією. Зняття бар'єрів і звільнення торгівлі сільськогосподарською продукцією сприяли збільшенню як експортних, так і імпорتنих потоків. Коефіцієнт покриття торгівлі (*TCR*) показує, що конкурентна позиція майже всіх країн ЄС-13, крім Польщі, Румунії, Кіпру та Мальти, покращилася на спільному ринку. У цих чотирьох країнах імпорту зростає швидше, ніж експорт. Такі країни, як Литва, Хорватія, Словаччина та Словенія, які спеціалізувалися на експорті продукції сільського господарства, характеризувалися високим показником *TCR*, який був близьким або вищим за 100. Серед старих держав-членів ЄС-15 конкурентні переваги найбільших імпортерів, таких як Нідерланди, Бельгія, Іспанія та Франція, виміряні за допомогою *TCR*, дещо знизилися. У свою чергу Данія та Греція покращили експортну спеціалізацію. Показник *TCR* для ЄС-15 зріс у 2020 р. порівняно з 2004 р. лише на 0,5 п. п., тоді як для нових членів ЄС-13 цей коефіцієнт зріс на 19,2 п. п. [39]

Аналіз коефіцієнта Грюбеля–Ллойда (ІТ) показує, що серед старих держав-членів ЄС-15 найвищу інтенсивність внутрішньогалузевої торгівлі продукцією сільського господарства можна спостерігати в Бельгії, Данії та Греції (92,5, 91,5 і 88,3 в середньому в 2004–2020 рр.), тоді як серед нових країн-членів ЄС-13 Словаччина, Латвія, Румунія та Чехія мали найвище

значення показника інтенсивності торгівлі (відповідно, 94,5, 88,1, 87,6 і 85,7), а Хорватія, Естонія та Словенія значно покращили свої позиції (з 20,3 у 2004 р. до 97,1 у 2020 р., з 26,0 до 70,8 і з 60,3 до 84,6 відповідно) [39]. Отже, асортимент сільськогосподарського виробництва в цих країнах значною мірою доповнює сільськогосподарське виробництво інших держав-членів ЄС, а продукція, яку експортують ці країни, закупається на ринку ЄС. Водночас ці країни є ринком збуту для інших членів ЄС.

Серед нових держав-членів (ЄС-13) істотною порівняльною перевагою (індекс RХА вище 100) у 2020 р. характеризувалися: Болгарія (265,5, майже удвічі більше порівняно зі 156,3 у 2004 р.), Хорватія (207,7, майже десятикратне зростання з 21,1 у 2004 р.), Кіпр (198,2 - відбулося зниження конкурентної позиції з рівня 733,2 у 2004 р.), Латвія (приблизно п'ятикратне зростання з 44,4 у 2004 р. до 204,3 у 2020 р.), Литва (з 98,9 до 190,2, подвійне зростання), Румунія (подвійне зростання з 77,1 до 142,7) та Угорщина (незначне зростання з 86,5 у 2004 р. до 108,4 у 2020 р.). Такі країни, як Словаччина, Словенія, Естонія та Чехія, покращили свої позиції за RХА, хоча вони все ще далекі від отримання порівняльної переваги на спільному ринку ЄС (індекс RХА в цих країнах нижче 100) [39].

Покращення конкурентної позиції Чехії на ринку ЄС відзначали Кузьменко Е. та ін., зокрема щодо відповідних груп продуктів сільського господарства, таких як корми для тварин, цукор і цукрові продукти, а також зернові культури і зернові продукти [57]. Водночас, вчені зазначають, що після вступу ні Чехія, ні Словаччина, незважаючи на покращення своїх конкурентних позицій, не досягли порівняльної переваги в торгівлі сільськогосподарською продукцією порівняно з іншими країнами ЄС [58]. Вченими підтверджено покращення конкурентоспроможності сектору перероблених харчових продуктів в Угорщині та Болгарії після їх вступу в ЄС [59]. На противагу цьому, вченими було виявлено зниження конкурентної позиції Угорщини та відсутність конкурентної переваги Угорщини в торгівлі переробленою продукцією сільського господарства після вступу до ЄС, тоді як порівняльна

перевага зберігалася для сировинної продукції сільського господарства, такої як пшениця, кукурудза та м'ясо [60].

Країни, які характеризувалися істотним зниженням своєї конкурентної позиції на ринку ЄС, це Польща та Мальта, які є єдиними новими державами-членами, у яких РХА у 2020 році знизився порівняно з 2004 р. [39]. Результати досліджень, проведених іншими авторами, свідчать про покращення конкурентної позиції Польщі в торгівлі продукцією сільського господарства в цілому після її вступу до ЄС. Зокрема, зазначено покращення позицій харчової галузі на світовому ринку [61; 62]. Павляк К. і Почта В. у своєму дослідженні звертають увагу на значний структурний недолік у польському сільськогосподарському секторі та пов'язану з цим неможливість повного використання потенціалу польського аграрного сектора та погіршення позицій Польщі в торгівлі сільськогосподарською продукцією [18]. Однак найменше дослідженою залишається торгівля продуктами сільського господарства та лише на внутрішньому ринку.

Міжнародна торгівля та частка у глобальному ланцюжку вартості (ГЛСВ) є ключовими факторами, що впливають на зайнятість у сільськогосподарському секторі та доходи в ньому [63]. Частка сільського господарства в ГЛСВ є рушійною силою економічної трансформації та зростання з сильним «ефектом доміно» для покращення рівня життя, збільшення виробництва та підвищення ефективності [64]. Протекціоністська риторика, порушення торгівлі, тарифні та надтарифні бар'єри гальмують зростання та розвиток аграрного сектора. Натомість, інтеграція Центральної та Східної Європи з Європейським Союзом та участь у спільному ринку ЄС забезпечили можливості для більш ефективного торговельного середовища, підкріпленого більш чіткими вимогами щодо пропозиції, попиту та цін.

Країни, які нещодавно приєдналися до ЄС, були включені у виробничі ланцюги ЄС, які є частиною глобальних ланцюгів створення вартості, що могло б сприяти збільшенню експорту з цих країн на ринки ЄС-15 та збільшенню імпорту з ЄС-15 до ЄС -13. Крім того, нові країни-члени могли б покращити

свою інфраструктуру в рамках різних програм допомоги, що фінансуються в рамках Спільної сільськогосподарської політики ЄС, і отримати доступ до фінансування, наприклад, прямі виплати на рівнях, які поступово адаптуються до допомоги, що надається фермерам зі старих держав-членів ЄС-15. Інтеграція нових держав-членів з ринком ЄС сприяла доступу до ресурсів, що складаються з інтелектуальної власності (наприклад, генетичних ресурсів), а також стимулювала державні та приватні дослідження та розробки. Усі вищезазначені фактори позитивно вплинули на розвиток аграрного сектору та можливості зростання експорту.

Однак, з іншого боку, інтеграція з ринком ЄС вимагала посилення конкуренції між новими державами-членами, які повинні були конкурувати за свої позиції на ринку з країнами, які були більш розвиненими в технологічному плані та були, безумовно, більш ефективними. Нові країни-члени ЄС-13 вирішували нові виклики різними способами, що, загалом, забезпечило покращення конкурентних позицій цих країн, як групи, в торгівлі продукцією сільського господарства на спільному ринку ЄС.

Висновки до розділу

1. Сільськогосподарський сектор в ЄС підтримується майже виключно на європейському рівні, на відміну від інших економічних секторів, за які відповідають національні уряди. Тому важливе місце посідає спільна політика для цього сектора, яка забезпечує продовольчу безпеку та відіграє важливу роль у використанні природних ресурсів та економічному розвитку сільських територій. Основна мета Спільної аграрної політики ЄС - підвищити продуктивність сільського господарства, щоб забезпечити стабільне постачання доступних продуктів харчування для споживачів і справедливий рівень життя для фермерів. Ця спільна мета для всіх країн ЄС досягається завдяки фінансовій підтримці сільського господарства та сільських територій, що дозволяє ефективніше використовувати бюджетні ресурси Співтовариства. Спільна аграрна політика ЄС розвивалася протягом багатьох років, пристосовуючись до

зміни економічних обставин і вимог громадян, в результаті чого підвищувалася ефективність застосовуваних в межах політики інституційних та фінансових інструментів.

2. З метою порівняння аграрних секторів економіки різних країн використовують показники міжнародної конкурентної позиції: частка експорту та імпорту сільськогосподарської продукції у загальному експорті та імпорті, баланс торгівлі сільськогосподарською продукцією, частка сільськогосподарського експорту в загальному внутрішньому експорті відповідних держав-членів ЄС, коефіцієнт охоплення торгівлею, коефіцієнт внутрішньогалузевої торгівлі Грубеля–Ллойда та коефіцієнт порівняльних переваг. Порівняння України з країнами ЄС необхідно здійснювати з урахуванням відмінності у статистичному обліку основних показників діяльності аграрного сектору та гіпотетичних сценаріїв участі нашої країни в ЄС.

3. Значущість досліджень конкурентоспроможності аграрного сектора зростає в умовах прогресуючої інтернаціоналізації та глобалізації світової економіки, а також для нових держав-членів ЄС, внаслідок існування в умовах, створених Співтовариством. Включення розглянутої групи країн до єдиного європейського ринку поставило їх перед сильним конкурентним тиском з боку інших держав-членів Співтовариства та третіх країн. Водночас відкритість торговельного обміну зросла, а сільськогосподарська продукція, вироблена в Центральній та Східній Європі, отримала необмежений доступ до ринку ЄС. Відповідно, міжнародна конкурентна позиція країн ЄС-13 у торгівлі продукцією сільського господарства на внутрішньому ринку ЄС у 2020 р. покращилася порівняно з 2004 р.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ПОЛЬЩІ

2.1. Трансформація сільського господарства Польщі до 2004 р.

Після Другої світової війни аграрний сектор Польщі був істотно знищений. Гостра необхідність відновлення продовольчої бази країни спонукала уряд до реформи сільського господарства, метою якої була перш за все ліквідація великого землеволодіння і наділення землею дрібних селян і робітників, що суттєво змінило аграрну структуру. В результаті реформи було створено значну кількість дрібних господарств (у 1954 р. частка господарств до 5 га становила майже 60% усіх господарств), які забезпечували країну продовольством. Незважаючи на відносно швидкі заходи з усунування сільського господарства, до 1990-х років у сільському господарстві домінувала приватна власність, а селянські господарства були сімейними. Наслідком такої ситуації та неприйняття владою приватної власності стала специфічна політика щодо фермерів. Індивідуальні фермерські господарства були обтяжені: необхідністю здійснення обов'язкових поставок, сплатою земельних податків, обов'язкових внесків сільськогосподарського страхування, з одночасним виключенням із системи соціального та медичного страхування та обмеженим доступом до засобів сільськогосподарського виробництва, будівельних матеріалів, кредитів [65]. Лише у 1980-х роках, в умовах великої кризи дефіциту продуктів харчування, ставлення влади до приватного господарства зазнало істотної трансформації, створивши умови для інтенсивного розвитку фермерських господарств.

У 1944–1989 роках польське сільське господарство, як і в інших країнах командно-адміністративної економіки, було в основному виключено з-під впливу ринкових механізмів, характерних для капіталістичних економік. Однак відмова від примусової колективізації в 1956 р., переважання приватної власності на засоби виробництва та певний мінливий обсяг економічних свобод призвели до розвитку специфічної змішаної моделі в Польщі в період до

трансформації, з явним домінуванням приватного сільського господарства, що функціонує у формі індивідуальних, сімейних ферм. Наприклад, у 1989 р. 76% сільськогосподарських угідь використовувалося сімейними фермами, 4% - сільськогосподарськими виробничими кооперативами і близько 19% - державним сектором (головним чином державними сільськогосподарськими господарствами, підпорядкованими Міністерству сільського господарства і продовольства та воєводам) [66]. Середній розмір селянського господарства з площею понад 1 га сільськогосподарських угідь становив 8,2 га, кооперативних - 350 га, державних - близько 3,5 тис. га [Там же]. Отже, загалом до 1990 року сільське господарство в Польщі функціонувало переважно як приватна власність, але в умовах неринкової командно-розподільчої економіки. Ця змішана модель сільського господарства мала фундаментальне значення в процесі його трансформації та вступу Польщі до Європейського Союзу.

Внаслідок економічної слабкості та приватизації державні господарства припинили своє існування. Найбільш гострою проблемою в цей період було значне зuboжіння населення і високий рівень структурного безробіття в сільській місцевості. На місці радгоспів з'явився сектор великих особистих селянських господарств. Зміни в приватному господарстві були не такі очевидні. Дослідники визначили, що загалом кількість ферм незначно зменшилася, але це стосувалося господарств із земельними володіннями понад 1 га., і становила близько 3 мільйонів, яка є майже незмінною протягом кількох десятиліть [67]. Водночас, чітко простежувалася поляризація фермерських господарств, яка полягала у збільшенні кількості дуже малих і великих господарств при одночасному зменшенні кількості середніх господарств. Це означало, що деякі середні господарства намагалися розвивати свою діяльність, трансформуючись у комерційні господарства. Деякі з них, позбувшись частини землі, переходили до групи радгоспів.

Ця соціальна функція фермерських господарств набула особливого значення разом із процесами лібералізації, дерегуляції та приватизації на початку 1990-х рр. Ліквідація багатьох підприємств та раціоналізація зайнятості

призвели до масового звільнення та зростання безробіття, внаслідок чого в села почали повертатися люди, які не могли знайти роботу в місті. Процес призвів до збільшення сільськогосподарського населення і водночас стимулював появу аграрного безробіття. Тому сільському господарству відводилася «буферна» функція, що зменшує соціальні витрати процесу трансформації. Лібералізація цін, але, насамперед, лібералізація міжнародного обміну посилили конкуренцію між господарствами як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Хоча значне лобіювання селянських партій призвело до посилення захисту внутрішнього ринку, проблеми зі збутом багатьох товарів, які поглибилися через ліквідацію державних закупівельних підприємств сільськогосподарської продукції, обумовили: впровадження заходів щодо зниження собівартості, зміни напрямів сільськогосподарського виробництва та підвищення якості продукції, що випускається. Необхідність механізації людської праці (особливо у великих господарствах) прискорила процес оснащення їх як основними, так і оборотними фондами. Значно зросла кількість сільськогосподарських машин і реманенту, що перебували у власності господарств. Інституційні проблеми сільського господарства, бажання людей забезпечити належний рівень споживання, а також створити кращі житлові умови змусили частину населення, пов'язану з сільським господарством, шукати альтернативні джерела доходу. В результаті цього активізувалися підприємництво та багатофункціональний розвиток сільських територій. Проте, найважливішим ефектом трансформації вчені вважають те, що в результаті змін у сільськогосподарському секторі польські фермери виявилися дуже добре підготовленими до конкуренції з сільським господарством ЄС [65].

Економічна трансформація, яка розпочалася в 1990-х роках у Центральній та Східній Європі, ознаменувала перехід від централізовано керованої економіки до ринкової. Він передбачав комплексну і радикальну зміну загальних цілей і умов господарювання всіх суб'єктів. Таким чином, це була не чергова спроба реформувати існуючу систему, а зміна якісного характеру, що порушує зв'язувальну досі логіку управління економікою [68]. У Польщі

початок процесу трансформації не викликає сумнівів. Загальноновизнано, що це була реалізація з початку 1990 року пакету реформ, названого «планом Бальцеровича» на честь тодішнього віце-прем'єр-міністра. Цей пакет, на думку В. Орловського, з одного боку, лібералізував економіку шляхом усунення більшості існуючих елементів командно-розподільчої системи, звільнення цін, запровадження внутрішньої конвертованості валюти і свободи комерційних операцій із зовнішнім світом, а з іншого боку, розпочав процес економічної стабілізації шляхом запровадження фіксованого обмінного курсу злотого по відношенню до долара, обмеження субсидій та створення профіциту бюджету, радикального підвищення рівня процентних ставок та обмеження існуючих механізмів індексації заробітної плати спеціальними податковими інструментами (через високе оподаткування зростання заробітної плати, що перевищує встановлений рівень) [69].

У цей період також було розпочато третій ключовий елемент реформ, тобто процес приватизації та розбудову ринкових інститутів, що розтягнулися на багато років [70]. Сільське господарство було сектором, який значно постраждав від процесу трансформації. Однією з характерних рис економік країн Центральної та Східної Європи виявилася їх «надмірна аграризація». Проявом надмірної ролі сільського господарства стала частка цієї галузі у залученні трудових ресурсів і формуванні ВВП. У більшості країн цього регіону частка сільського господарства у створенні валової доданої вартості у 1990 р. становила 10–20%. Значно нижчою вона була лише в колишній Чехословаччині. Крім того, у сільському господарстві багатьох із цих країн залучено близько 20% і навіть більше (Польща, Румунія) трудових ресурсів. Зазвичай високі затрати праці супроводжувалися високими матеріальними затратами для сільськогосподарського виробництва [71].

З 1990 року (хоча так звана дерегуляція цін на продовольство відбулася вже в 1989 році) спостерігався швидкий перехід від централізовано керованої політики постачання до вільної ринкової економіки, в якій фермери повинні були самостійно приймати ризиковані рішення щодо виробництва продукції, у

тому числі можливість реалізації своїх продуктів на ринку. Таким чином, фундаментальна зміна польського сільського господарства полягала в тому, що суб'єкти з приватною власністю на засоби виробництва (сімейні ферми з індивідуальною власністю та сільськогосподарські виробничі кооперативи з груповою власністю) опинилися в невідомому досі вільному ринковому середовищі. Іншим питанням, але відносно менш важливим, ніж в інших країнах з централізованою плановою економікою, була трансформація державного сектора в сільському господарстві. Суттєвою проблемою в процесі трансформації польської економіки було не питання деколективізації (трансформації) кооперативного сектору в ній, яке було основною проблемою в трансформаційних процесах інших країн реального соціалізму.

Після 1989 року можна виділити два періоди, а саме 1990–2003 роки та з 2004 року, тобто року вступу Польщі до ЄС. Розвиток і модернізація аграрного сектора після 1990 року визначалися двома умовами, що виникли в результаті зміни економічної та соціальної системи та інтеграції Польщі до Європейського Союзу [72]. Обидва процеси мали принципове значення. Трансформація сільського господарства в цей період відбувалася на двох рівнях: безпосередньо на фермах і загалом у сільському господарстві. Політична трансформація була пов'язана з докорінною зміною економічних умов. Перш за все, дерегульовано ціни на сільськогосподарську продукцію та засоби сільськогосподарського виробництва. Сільське господарство, як і все господарство, було охоплено «шоковою терапією». У початковий період трансформації це призвело до різкого зниження рентабельності сільськогосподарського виробництва. Щоб підтримати трансформаційні процеси, а також уникнути чи пом'якшити їх негативні наслідки, почалося формування інституційного середовища сільського господарства. З цією метою ще в 1990 році було створено Агентство сільськогосподарського ринку (ARR), а в 1992 році – Фонд реструктуризації сільського господарства та списання боргів, що стало першою спробою структурного втручання та модернізації на шляху до створення Агентства з реструктуризації та модернізації сільського господарства (ARiMR) у 1994 році.

У свою чергу, з метою управління сільськогосподарським майном Держказначейства шляхом його реструктуризації та приватизації у 1991 році було створено Агентство сільськогосподарського майна Державного казначейства (AWRSP), яке у 2003 році було трансформовано в Агентство сільськогосподарського майна (ANR), ставши правонаступником AWRSP. Зокрема, AWRSP/ANR було доручено реструктуризацію та приватизацію активів колишніх державних сільськогосподарських ферм. ARR та ANR функціонували до кінця серпня 2017 року, а 1 вересня 2017 року було створено Національний центр підтримки сільського господарства (KOWR). Водночас припинили своє існування два сільськогосподарські агентства: Агентство сільськогосподарського ринку та Агентство сільськогосподарської власності, чий завдання стало виконувати KOWR. ARiMR та ARR (до кінця серпня 2017 року), а пізніше KOWR брали та беруть участь у впровадженні та реалізації Спільної аграрної політики Європейського Союзу як акредитовані платіжні агенції [66].

Соціально-політичні зміни, що відбулися в Польщі в 1989 р., започаткували процес впровадження ринкових механізмів замість командно-розподільчої системи управління народним господарством. Вільний ринок радикально змінив аграрний сектор Польщі. У 1990–1991 рр., який називають періодом терапії вільного ринку [73] відбулася лібералізація цінових механізмів (відпуск цін), поєднана з повним відкриттям польської економіки для іноземної конкуренції з одночасним скасуванням субсидій на агропродовольчу продукцію.

Системні зміни в 1990–1993 роках призвели до різкого зниження реальних доходів сільського населення по всій країні. У 1992 році вони становили лише 53% прибутку з 1989 року і були найменшими з усіх інших секторів польської економіки [74]. Зниження реальних доходів у сільському господарстві було, окрім дуже дорогої позики та сільськогосподарської заборгованості, значною перешкодою для модернізації фермерських господарств [73]. Системні зміни та антиінфляційна політика, що проводилася з

1990 року, означали радикальне погіршення та зміну ситуації в сільському господарстві та навколо нього. Прикладом може бути той факт, що субсидії на сільськогосподарську освіту, інвестиції в осушення та консолідацію були на рівні 5% у 1965–1989 роках.

До 1994 р. аграрна політика характеризувалася лібералізацією цінових механізмів у поєднанні з відкриттям польської економіки для іноземної конкуренції, скасуванням субсидій на сільськогосподарські та харчові продукти, різким скороченням підтримки сільськогосподарських виробників і прийняттям ситуативних заходів замість створення аграрної політики як галузевої. Після цього періоду аграрна політика характеризувалася незначним посиленням захисту сільськогосподарських товаровиробників від іноземної конкуренції та створенням державних органів, через які держава впливала на аграрний сектор. Крім цього, в зазначений період лише 18,2% коштів, які спрямовувалися на реалізацію аграрної політики, надходило з державного бюджету, з яких близько 60-75% становили дотації соціального страхування [73].

Починаючи з 1990 року, було реалізовано декілька передвступних програм щодо розвитку сільського господарства та сільських територій, які мали на меті прискорити та підготувати Польщу до вступу до Європейського Союзу. Це були: у 1990–1997 роках – Програма PHARE, частково для сільського господарства (на першому етапі програми професійної допомоги та розвитку, потім технічна допомога у формі навчання, консультування, організації та управління, реалізована FAPA); у 1998–2002 роках – Нова орієнтація PHARE (розбудова інституцій та оперативних регіональних програм) і в 2000–2004 роках – програма SAPARD, яка готувала вступ Польщі до ЄС

Починаючи з 1990 року, було реалізовано декілька передвступних програм щодо розвитку сільського господарства та сільських територій, які мали на меті прискорити підготовку Польщі до вступу в Європейський Союз: (1) у 1990–1997 роках – Програма PHARE, частково для сільського господарства (на першому етапі програми професійної допомоги та розвитку,

потім технічна допомога у формі навчання, консультування, організації та управління, реалізована FAPA); (2) у 1998–2002 роках – Нова орієнтація PHARE (розбудова інституцій та оперативних регіональних програм); (3) в 2000–2004 роках – програма SAPARD, яка готує вступ Польщі до ЄС [75].

Це були важливі і цілеспрямовані програми, але їхнім недоліком стала відсутність координації з точки зору просторового та економічного впливу залучених інвестицій на розвиток. До негативних наслідків відсутності належної реалізації структурної політики в Польщі З. Піяновський відносить наступні: «хаотична забудова, що призводила до невиправданих витрат на технічну інфраструктуру, диспропорції між розвитком систем водопостачання та каналізації або згасання процесів раціоналізації та охорони сільськогосподарських виробничих площ» [76].

Нестабільність економічної кон'юнктури та низький рівень підтримки сільського господарства з державного бюджету зумовили, особливо в першій половині 1990-х років, високу нестабільність виробничо-економічного ефекту. У період до вступу Польщі в ЄС (2001–2003 рр.) рівень виробництва та доданої вартості, створюваної в сільському господарстві, був на рівні лише трохи вищому, ніж на початку 1990-х рр. Спостерігався низький рівень підтримки сільського господарства за рахунок коштів державного бюджету: їхня частка у вартості продукції становила 1,7%, а в доходах сільського господарства - 9,1%, що було зумовлено обмеженістю коштів та небажанням використовувати протекціоністські інструменти, які підвищують ціни на продукти харчування [66].

Переговори про приєднання до ЄС були розпочаті Польщею 31 березня 1998 року разом з чотирма іншими країнами Центральної та Східної Європи (тобто Угорщиною, Чеською Республікою, Естонією, Словенією) та Кіпром. У грудні 1999 р. була завершена процедура подання переговорних позицій. Європейська рада в Гельсінкі в грудні 1999 року виклала «Дорожню карту переговорів», включаючи графік їх завершення в 2002 році. Переговори щодо узгодження позицій щодо інтеграції аграрного сектору були найскладнішими. З

одного боку, очікування та побоювання польських фермерів були дуже високими, а з іншого, представники ЄС дали зрозуміти, що повне охоплення Польщі та інших країн-кандидатів спільною сільськогосподарською політикою з моменту інтеграції неможливе, оскільки призведе до розбалансування бюджету ЄС, майже половина якого в той час витрачалася на САП [75].

Окрім субсидій для сільськогосподарського виробництва, у цій сфері розглядалися, зокрема, якість харчових продуктів, оборот торгівлі агропродовольчою продукцією та розмір лімітів виробництва в різних секторах. Польща розраховувала на повне охоплення спільною аграрною політикою з моменту вступу, тоді як ЄС у своїй початковій позиції взагалі не передбачав прямих виплат для польського сільськогосподарського виробництва. Подібні розбіжності стосувалися також ліміту виробництва певної сільськогосподарської продукції. Польські вимоги були вдвічі вищими за ті, які висувала сторона ЄС. Тому переговори в цій сфері тривали майже до останнього моменту, аж до саміту в Копенгагені 13 грудня 2002 р., де шляхом прямих переговорів між лідерами Польщі та держав-членів були прийняті остаточні рішення.

Незважаючи на певні розбіжності, було узгоджено фінансові умови, які передбачали виділення коштів з бюджету ЄС для прямих виплат новим державам-членам у розмірі 25% від повного рівня у 2004 р., 30% у 2005 р., 35% у 2006 р., 40% у 2007 р., з поступовим їх збільшенням на 10% у наступні роки [75]. Щоб вирівняти конкурентоспроможність польського сільськогосподарства після вступу, Польща подала заявку на підвищення рівня прямих виплат за рахунок зменшення коштів, виділених на розвиток сіл і сільських територій. Було отримано згоду ЄС на зміну розподілу максимум 20% коштів, що виділяються на фонди розвитку сільських територій, оскільки було занепокоєння, що через брак ресурсів серед фермерів або брак навичок управління цими коштами та програмами в установах, виділені кошти не будуть використані ефективно.

Окремим питанням було виділене коригування стандартів у сфері ветеринарного та фітосанітарного регулювання. Законодавство Співтовариства містить багато стандартів якості харчових продуктів, від системи моніторингу худоби до спеціальних гігієнічних стандартів для переробних підприємств. Ці стандарти служать як для захисту здоров'я споживачів, так і для захисту навколишнього середовища. У рамках компромісу було визначено групу заводів, які тимчасово не могли впроваджувати стандарти ЄС, але їхню продукцію можна було продавати лише на території Польщі. Це стосувалося 113 молокозаводів і 40 рибопереробних підприємств - на кінець 2006 року і 332 м'ясокомбінатів - на кінець 2007 року [75].

Результати переговорів у сфері «Сільське господарство» були досить позитивними для Польщі. По відношенню до початкових пропозицій, наданих ЄС-15, Польща домоглася багатьох поступок. Однак, як виявилось, погоджені умови, особливо спрощена система прямих виплат, сприяли збереженню поточної структури польського сільського господарства та не стимулювали фермерів до активної модернізації виробництва.

Отже, період трансформації відкрив польське сільське господарство до ринкової економіки та створив умови для його майбутнього функціонування в умовах Спільної аграрної політики та торгової політики ЄС, тобто де-факто для функціонування на єдиному європейському ринку. Цей час для сільського господарства був непростим, але необхідним. За 15 років трансформації до вступу в ЄС Польща побудувала основи демократичної системи та ефективної ринкової економіки, що було найважливішими умовами для вступу країни до ЄС.

2.2. Розвиток аграрного сектору після вступу Польщі до ЄС

Інтеграція з ЄС створила нові умови для розвитку харчової економіки в Польщі. З 1 травня 2004 року Польща стала як суб'єктом, так і співтворцем політики ЄС, включаючи Спільну сільськогосподарську політику Європейського Союзу, яка охоплює сільські території та сільське господарство.

САР еволюціонувала протягом більш ніж 50 років існування. Кошти на реалізацію цієї політики все ще поглинають понад 40% усього бюджету Європейського Союзу, а кошти, які спрямовуються на польське сільське господарство, подвоюють можливості розвитку, оскільки доповнюють національний бюджет і стають додатковим фактором стимулювання польської економіки.

Програми розвитку сільських територій, започатковані після вступу до ЄС, є прикладом дій, що стимулюють перетворення в аграрному секторі та в сільській місцевості. З точки зору вивчення досвіду європейської інтеграції є цікавим процес реалізації двох найважливіших програм для досягнення довгострокових цілей аграрної політики в Польщі: Плану розвитку сільської місцевості (ПРСМ) та Секторальної операційної програми «Реструктуризація та модернізація агропродовольчого сектору та сільського розвитку» (СОП «Сільське господарство»).

Програми ПРСМ та СОП «Сільське господарство» у програмному періоді 2004-2006 рр. були основним джерелом фінансування змін та адаптації агропродовольчої галузі до вимог конкуренції на спільному ринку ЄС та фінансування багатофункціонального розвитку сільських територій. Пряма чи опосередкована підтримка сільських територій також була включена до п'яти інших галузевих оперативних програм, з яких фінансувалися проекти з розбудови інфраструктури, розвитку людських ресурсів, захисту навколишнього середовища, конкурентоспроможності та рибальства. Загалом у 2004-2006 роках для реалізації Національного плану розвитку, що охоплює всі сектори економічного життя Польщі (включно з харчовою промисловістю), було виділено 17,7 млрд євро державних коштів (національних і громади), з яких 12,8 млрд євро складала кошти ЄС. Кошти для фінансування ПРСМ становили 20%, а для СОП «Сільське господарство» – 10% від суми, виділеної на реалізацію Національного плану розвитку. Їх доповнили за програмою СОП «Сільське господарство» приватні кошти на суму трохи більше 0,9 млрд євро [77].

З початку 2002 р. до кінця червня 2011 р. загальна вартість програм фінансової допомоги (включно з прямими виплатами) для агропродовольчої галузі та сільських територій Польщі перевищила 113 млрд злотих. Він складався з виплат за програмою SAPARD - приблизно 4,5 млрд злотих, СОП «Сільське господарство» - приблизно 6,4 млрд злотих, RDP 2004-2006 - приблизно 11,1 млрд злотих, RDP 2007-2013 - 27,5 млрд злотих і майже 63,5 млрд злотих прямих платежів [78]. Реалізовані програми характеризуються певною спадкоємністю загальних цілей із систематичним розширенням форм допомоги, мінливістю обсягу та вартості наданої підтримки. Програма SAPARD підготувала польський агропродовольчий сектор до вступу, особливо з точки зору адаптації до санітарних, гігієнічних вимог та вимог захисту навколишнього середовища ЄС.

Аналізуючи вартість фінансових потоків, спрямованих у період 2002-2010 рр. у польський агропродовольчий сектор та сільську місцевість (включно з прямими виплатами), М. Вігер робить висновок, що більшість державних коштів (приблизно 70%) співфінансували діяльність, пов'язану зі створенням переробного сектора [78]. Загалом це свідчить про те, що найважливішим пріоритетом аграрної політики було підвищення конкурентоспроможності галузі. Низка заходів у рамках цього пріоритету також опосередковано стосувалася підтримки доходів сільського населення.

Найпоширенішим видом підтримки сільського господарства в Польщі з моменту приєднання до ЄС були і залишаються прямі виплати. Щорічно їх використовують близько 1,4 мільйона фермерів. Вартість субсидій, отриманих фермерами в період 2004-2011 років, систематично зростала з приблизно 6 млрд злотих до 14 млрд злотих щорічно, а у розрахунку на одне господарство вона сягала в середньому приблизно 9000 злотих на 1 га, такою формою допомоги користуються 87% господарств із площею земельних угідь понад 1 га [78]. Не менш важливим джерелом доходу (незалежно від виробництва, а лише від місця розташування господарства) є виплати за несприятливі умови ведення

господарства, які щороку отримують близько 700 тис. фермерів, тобто половина тих, хто отримує прямі виплати.

Важливим джерелом підтримки фермерських господарств є кошти програм ЄС, які призначені для інвестування. Для їх отримання фермерське господарство має підготувати бізнес-план і погодити його з органом, що керує програмою. Кошти для інвестицій у фермерські господарства, доступні в рамках SAPARD, SOP «Сільське господарство», RDP 2004-2006 та RDP 2007-2013, були використані у повному обсязі. З 2002 року загалом 15% фермерських господарств скористалися заходами, спрямованими на підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств (табл. 2.1). Найбільше – 6% отримані були в межах напряму «Модернізація фермерських господарств», 5% - «Структурна допомога», 2,7% - «Молодого фермера» та 1,3% - «Диверсифікації сільськогосподарської діяльності». Величина субсидій була досить значною, а в RDP 2007-2013 рр. її середня вартість на одного бенефіціара ще вища. Для фінансування заходів за напрямом «Модернізація ферм» вона перевищила 140 тис. злотих, для заходів «Диверсифікація сільськогосподарської діяльності» становила 84 тис. злотих, а за напрямом «Молодий фермер» – 66 тис. злотих.

Таблиця 2.1

Основні результати впровадження програм SAPARD, RDP 2004-2006, SOP «Сільське господарство» та RDP 2007-2013 у Польщі

Напрямок фінансування	Кількість бенефіціарів	Загальна сума допомоги, млн злотих	Частка господарств, що отримали допомогу, у загальній кількості аграрних підприємств	Сума допомоги на 1 бенефіціара, злотих
Модернізація фермерських господарств	80 794	7 188	5,95	88 967
Полегшення старту молодим фермерам	42 310	1 736	2,71	41 030
Структурна допомога	73 924	7 136	4,73	96 531
Диверсифікація сільськогосподарської діяльності	17 846	1 136	1,34	63 656
Разом	214 874	17 196	14,73	80 028

Джерело: [78]

Включення фермерських господарств до механізмів САП сприяло покращенню ситуації з доходами більшості фермерів (рис. 2.1). У 2004 році (перший рік вступу Польщі до ЄС) відбулося різке зростання доходів (до понад 20 млрд. злотих порівняно з 10 млрд. злотих у 2003 році). Субсидії (переважно у формі прямих виплат) мали фундаментальне значення для збільшення доходів фермерських господарств. У 2005-2010 роках у реальному вираженні дохід від факторів виробництва на одного штатного працівника в польському сільському господарстві зріс на понад 45%, а в цілому по ЄС-27 на 11,1%. Динаміка зростання доходів фермерських господарств була вищою, ніж в інших соціально-економічних групах. Реальні наявні доходи аграріїв зросли на 64,3%, а загальне зростання доходів знаходилося на рівні 38,7%. Вплив субсидування сільського господарства на дохід може бути досить великим, щоб компенсувати негативні наслідки зміни клімату та несприятливі зміни у співвідношенні між цінами на сільськогосподарську продукцію та цінами на засоби виробництва, які купують фермери. Протягом кількох десятиліть у вегетаційний період рослин частішали випадки посухи, що знижує врожайність сільськогосподарських культур. У 1999-2009 роках ціни на сільськогосподарську продукцію зросли приблизно на 41%, тоді як ціни на засоби виробництва для сільського господарства зросли приблизно на 66% [78].

Рис. 2.1. Доходи в аграрному секторі в 1999-2010 рр

Джерело: [78]

Після переходу польської економіки до ринкових відносин, у сільському господарстві спостерігався повільний процес збільшення частки основних фондів у структурі засобів виробництва з одного боку та процес його декапіталізації - з іншого боку. Програми, співфінансовані з фондів ЄС та національних джерел, сприяли у період 2005-2010 років зростанню обсягів інвестицій майже удвічі (рис. 2.2), завдяки надходженню яких частка вартості основних фондів у сільському господарстві зросла з приблизно 8% до приблизно 15% за аналогічний період.

Рис. 2.2. Обсяг інвестицій та зміна вартості основних засобів в аграрному секторі Польщі у 2000-2009 рр.

Джерело: [78]

Включення польського сільського господарства до САП ЄС створило умови для збільшення виробництва і, насамперед, доходів від сільського господарства. Спільна аграрна політика ЄС впливає на польське сільське господарство як з точки зору пропозиції, так і з точки зору попиту. На зміну пропозиції впливають перекази коштів з бюджету ЄС, як безпосередньо спрямовані на модернізацію сільського господарства (заходи, що сприяють розвитку в рамках RDP), так і прямі виплати великим фермам, де отриманий дохід дозволяє частину підтримки доходу на використовувати для збільшення виробничих фондів. Можливості розвитку польського сільського господарства

та всієї харчової економіки в період після вступу значною мірою залежав від динамічного зростання експорту агропродовольчої продукції, що впливало на попит. Це особливо важливо в ситуації, коли зростання внутрішнього попиту на продовольство, відповідно до відомих законів економіки (закон Енгеля), є нижчим за темпи зростання ВВП. У 2017 році споживання продуктів харчування та безалкогольних напоїв у секторі домогосподарств було лише на 8,2% вищим у реальному вираженні порівняно з 2005 роком, тоді як вартість експорту агропродовольчої продукції в період після вступу зросла майже в шість разів з 5,2 мільярда євро у 2004 році до 29,3 млрд. євро у 2018 році. [66].

У період після 2004 року спостерігається певний, але не дуже великий імпульс зростання (рис. 2.3). Валове виробництво сільськогосподарської продукції в постійних цінах у 2017 році було вищим порівняно з 2004 роком майже на 16%, середньорічні темпи зростання становили 1,36%, і зростання було досить стабільним. Товарна продукція сільського господарства зростала значно швидше, оскільки в останньому аналізованому році вона була на 33% вищою за 2004 р., зростання було дуже стабільним (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,97$ для лінії лінійного тренду), а середньорічний темп приросту становив 2,8%. Це свідчить про зростаючий і – всупереч поширеній думці – стабільний зв'язок між фермерськими господарствами та сільськогосподарським ринком. З іншого боку, ситуація зі зростанням валової доданої вартості, створеної в сільському господарстві, є нестабільною ($R^2 = 0,32$); темпи зростання були низькими, лише трохи перевищували 1%, а в 2017 році рівень валової доданої вартості був лише на 5% вищим, ніж у 2004 році. Частково це результат не дуже сприятливого розвитку ножиць цін для сільського господарства, але це також може свідчити про відсутність істотного прогресу в підвищенні технічної ефективності ведення сільського господарства.

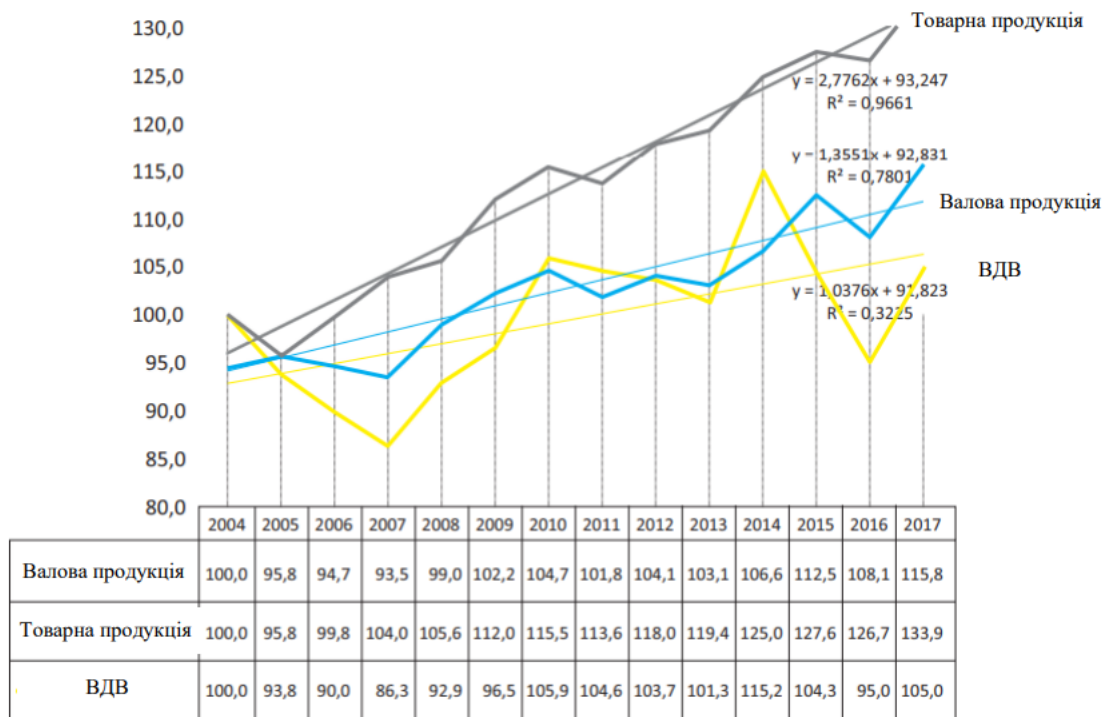

Рис. 2.3. Динаміка виробництва та валової доданої вартості в сільському господарстві Польщі у 2004–2017 роках (постійні ціни, 2004 = 100%)

Джерело: [66, с. 73]

На рис. 2.4. відображено динаміку доходів сільського господарства та обсягів дотаційних коштів, що дозволяє оцінити зміну ефективності виробництва сільськогосподарської продукції в результаті збільшення фінансової підтримки в межах програм САП. Аналізуючи зміни середнього рівня доходу в реальному вираженні, отриманого від сільського господарства в Польщі після вступу до ЄС, можна спостерігати його зростання майже на 160%. Дохід від сільського господарства з середнього рівня трохи більше 12 млрд. злотих на рік у 2000-2003 роках зріс до середнього рівня в 31 млрд. злотих у 2004-2018 роках.

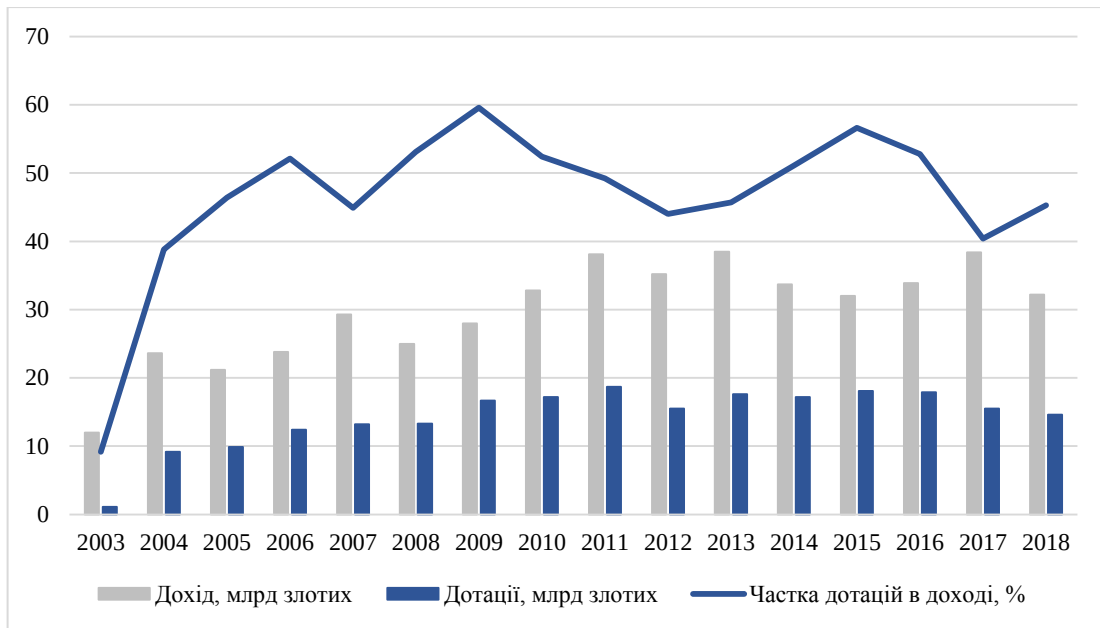

Рис. 2.3. Дохід від сільського господарства в Польщі та підтримка сільського господарства коштами САП

Джерело: побудовано автором за даними [79]

Водночас у 2004-2018 рр. можна виділити три етапи зміни рівня аграрних доходів: у 2004 р. (після вступу до ЄС) відбулося різке їх зростання, друге підвищення мало місце після подолання економічної кризи в 2010-2011 рр., а з 2014 р. спостерігається зниження доходів, за винятком сприятливого 2017 р. На зміни доходів фермерів суттєво вплинуло зростання вартості субсидій у реальному вираженні з 1,1 млрд. злотих (у період до вступу) до середньорічного рівня понад 15 млрд. злотих у період після вступу Польщі до ЄС. Порівняно з 2000-2003 роками, у період 2004-2018 середнє збільшення вартості загальних субсидій становило майже чотирнадцять разів. Частка субсидій в доходах зросла за цей період з понад 9% до майже 50%. Це означає, що суттєвий вплив на покращення ситуації з доходами в сільському господарстві Польщі після вступу Польщі до ЄС мають головним чином отримані субсидії.

Після 2004 року стратегічними завданнями аграрної політики стали: підвищення конкурентоспроможності агропродовольчого сектору, сталий розвиток сільських територій, покращення стану навколишнього природного

середовища, покращення якості життя та диверсифікація економіки сільської місцевості. Більшість заходів, реалізованих у 2007-2013 роках, були продовженням заходів, реалізованих у попередні періоди. Це свідчить про наступність політики в реалізації поставлених цілей, але не означає, що сама аграрна політика є внутрішньо послідовною в довгостроковій перспективі. Проте, як зазначає М. Вігер, велика кількість заходів і цілей призводить до того, що деякі з них є суперечливими і виключають одна одну [78].

Вступ Польщі до Європейського Союзу 1 травня 2004 р. докорінно змінив внутрішні та зовнішні умови, що сформували сучасний стан і перспективи польського сільського господарства. Для розвитку агропродовольчого сектора економіки найважливішим рішенням стало прийняття Польщею принципів Спільної аграрної політики: підвищення продуктивності сільського господарства на основі технічного прогресу та ефективного використання виробничих ресурсів; збільшення доходів від сільського господарства та забезпечення «справедливого» рівня життя фермерських сімей; стабілізація сільськогосподарських ринків, тобто цін і доходів; стабільне забезпечення населення продовольством (продовольча безпека); забезпечення справедливих цін на продукти харчування для споживачів; підвищення конкурентоспроможності сільського господарства ЄС та Польщі на світових ринках [4, с. 77].

Для Польщі особливо важливим було визначення необхідності збереження домінування сімейної ферми в сільському господарстві – основи національної сільськогосподарської системи. Ці принципи реалізуються через Європейську модель сільського господарства, яка створює конкурентоспроможне сільське господарство, здатне збільшити експорт на світові ринки, без надмірного субсидування (або без субсидування взагалі), забезпечення сталого розвитку сільських територій, екологічно чистих методів виробництва, що забезпечують високу якість продукції та здоров'я населення, що відповідає соціальним потребам. Стійкий розвиток сільського господарства Польщі орієнтований не лише на продуктивність, але й на покращення

сільських територій та ландшафту, зростання доходів сільської громади та збільшення зайнятості в селах.

Перші роки членства Польщі в ЄС дозволяють більш ретельно аналізувати та тлумачити як процес розширення Європейського Союзу (передвступний період і передвступні переговори з країнами Центральної та Східної Європи, переговори про вступ, їх проблеми, перебіг та результати, зміни в ЄС внаслідок процесу розширення 2004 та 2007 років до ЄС-27), а також перші кілька років функціонування Європейського Союзу в новому вигляді та нових умовах розвитку. Водночас, результати аналізу і оцінки першого періоду членства Польщі в ЄС і функціонування САП можуть мати обмеження через короткий час фактичного впровадження правил САП у Польщі, несприятливий початок членства в ЄС в період реструктуризації країни, депресії та кризи промисловості, сільського господарства та послуг, особливо фінансових, і труднощі в оцінці переваг чи недоліків реформ, здійснених у перший період членства Польщі в ЄС на постійній основі. Зазначений період характеризувався специфічним аграрно-сільським акцентом усієї системи аналізів і рішень щодо вступу до ЄС та функціонування економіки в цих нових умовах. Перші роки членства Польщі в ЄС були періодом адаптації з великим діапазоном специфічних особливостей та очікувань фермерів та сільського населення щодо САП, її принципів, відносин, результатів та наслідків. Крім того, період фінансово-економічної кризи (2008-2009 рр.) істотно сповільнив можливості розвитку та інтеграції в ЄС-27, оскільки в більшості країн спостерігалися окремі явища фінансової кризи, труднощі на ринку праці, посилення інтеграційного песимізму.

Трансформація в Польщі, як і в інших постсоціалістичних країнах, спричинила радикальні зміни в структурі національної економіки та залишалася в тісному причинно-наслідковому зв'язку з процесами розміщення виробничих ресурсів і зміною економічних умов ведення сільського господарства. Перехід до ринкової економіки за своєю природою зумовив зміни міжгалузевих відносин у народному господарстві. Серед іншого, їхній ефект

полягав у зменшенні важливості первинного сектора економіки. Після вступу Польщі до ЄС, а особливо в останні кілька років, коли результати впливу Спільної аграрної політики ЄС вже стали очевидними, спостерігалася відносна стабілізація виробництва та цін в аграрному секторі. З 2002 року частка сільського господарства в інвестиційних витратах коливалася приблизно на рівні 2%, але після вступу Польщі до ЄС абсолютна величина інвестиційних витрат помітно зросла. В аграрному секторі все ще працюють близько 15,0% усіх зайнятих у національній економіці та зосереджено 4,5% загальних валових основних фондів (без житлових будинків) [66, с. 73]. Така висока частка працюючих є наслідком відносно повільних структурних змін у сільському господарстві, а також демографічних факторів (наприклад, період зміни поколінь власників ферм або припинення ведення сільського господарства лише після досягнення пенсійного віку) і є результатом відсутності стимулів, що сприяють цьому процесу (зокрема, через відсутність попиту на трудові ресурси сільського господарства в інших секторах національної економіки та деякі рішення аграрної політики, які не сприяють стимулюванню змін, у тому числі пов'язаних із формуванням сільськогосподарської системи).

Підсумовуючи, зазначимо, що приєднання Польщі до ЄС та використання інституційних і фінансових можливостей європейських програм допомоги дозволили модернізувати фермерські господарства і переробні заводи, підвищити безпеку та якість харчових продуктів, збільшити додану вартість та інновації виробництва, а також підвищити конкурентоспроможність на міжнародних ринках. Зміни в сільському господарстві та харчовій промисловості були не лише результатом реалізації Спільної аграрної політики ЄСР, але й відповідних змін у ринкових умовах. Вплив окремих інструментів САП відрізнявся. Найбільший вплив спостерігався від прямих виплат, а мінімальний - від незначних за обсягами фінансових ресурсів програм підтримки напівнатуральних господарств чи структурної допомоги. Завдяки інвестиціям, у тому числі співфінансованим із фондів ЄС, польська

агропродовольча галузь є однією з найсучасніших у Європі, а компанії можуть ефективно конкурувати з виробниками з інших країн ЄС.

2.3. Інструменти реалізації Спільної аграрної політики в Польщі на сучасному етапі

З моменту вступу до Європейського Союзу основна увага політичних, економічних і аграрних кіл була зосереджена на принципах, практиці та досвіді європейської інтеграції, і це визначає сферу відносин і умови, що впливають на сільськогосподарську діяльність у Польщі. Основні процеси, пов'язані з економічною діяльністю в сільському господарстві, та їх детермінанти охоплювали адаптацію польського сільського господарства до вимог ЄС, визначення та реалізацію перспектив сільського господарства в нових умовах господарювання, що випливають з членства в ЄС та присутності в інтеграційній системі Європейського Союзу, впровадження започаткованих і частково просунутих інтеграційних процесів, наприклад, у сфері виробництва, переробки та реалізації аграрної продукції на міжнародних ринках.

Завдяки інтеграційним процесам польське сільське господарство зіткнулося з проблемами, пов'язаними з необхідністю пристосування польської економіки до вимог ЄС. Спільна аграрна політика надавала нові можливості для продуктивного розвитку польської аграрної економіки. Це політика, яка протягом п'яти десятиліть формувала розвиток, модернізацію та реструктуризацію сільського господарства Західної Європи, що забезпечило збільшення виробництва і доходів фермерів, скорочення кількості працівників і покращення аграрної структури, і, відповідно, сприяло вирішенню проблеми продовольчої безпеки в ЄС за рахунок виробництва відносно дешевого продовольства в достатніх обсягах. Сприятливий розвиток сільського господарства та підвищення прибутковості стали основою розвитку та урбанізації села, всебічного поліпшення умов життя сільського населення, освіти та професійного зростання сільської молоді. Особливістю цієї політики було і залишається створення стійких економічних умов для розвитку та

модернізації сільського господарства через вільну або регульовану систему цін і прямих платежів, державну підтримку сільськогосподарських інвестицій у харчову промисловість і аграрний ринок, а також фінансування сільського розвитку [4, с. 77].

Перший обмін думками щодо Спільної аграрної політики ЄС після 2020 року відбувся під час неформальної зустрічі міністрів сільського господарства ЄС 29-31 травня 2016 р. в Амстердамі, а 1-2 вересня 2016 р. в Шамборі (Франція) дискусія міністрів була присвячена наслідкам виходу Великобританії з ЄС для аграрного сектора. Під час зустрічі міністрів сільського господарства країн Вишеградської групи та Болгарії, Румунії та Словенії у Варшаві у жовтні 2016 р. розглядалися переваги САП для ЄС (також у контексті бюджету ЄС) та необхідність продовження цієї політики обговорювалась в контексті забезпечення рівних умов конкуренції на єдиному ринку ЄС. У травні 2018 р. Європейська комісія представила пакет із трьох регламентів, які встановлюють правила впровадження Спільної аграрної політики у 2021-2027 роках. У сукупності ці нормативні акти мають на меті змінити САП, враховуючи встановлені пріоритети та цілі сталого розвитку, одночасно спрощуючи процес впровадження політики.

У Багаторічній фінансовій програмі питання, пов'язані зі Спільною аграрною політикою, завжди були пріоритетними та домінуючою позицією в бюджеті. Проте протягом багатьох років частка видатків на сільське господарство в бюджеті Європейського Союзу неухильно та систематично зменшувалася. Наприклад, на початку 1980-х років витрати на САП становили майже 70% бюджету ЄС. У поточній фінансовій перспективі (2014-2020 рр.) верхня межа платежів була знижена до 37,8%, щоб досягти найнижчого рівня в 28,5% від усього бюджету ЄС у новій багаторічній фінансовій програмі (2021-2027 рр.) [80].

В основу реформованої САП на 2021-2027 рр. покладено модель реалізації політики, орієнтовану на результати та субсидіарність, що посилює роль держав-членів у проведенні інтервенцій у сільському господарстві. Для

реалізації нової Спільної аграрної політики Союз встановив ключові параметри (цілі САП, основні вимоги, основні типи втручань на першому та другому рівнях), тоді як держави-члени розробили багаторічні стратегічні плани для досягнення спільно погоджених конкретних цілей.

Нова Спільна аграрна політика ЄС базується на дев'яти цілях, що відображають її економічну, екологічну та соціально-територіальну багатофункціональність. В новому програмному періоді продовжується діяльність двох сільськогосподарських фондів для підтримки національних програм залежно від набору заходів, обраних за допомогою комплексного підходу, а прямі виплати сільськогосподарським підприємствам залишаються найважливішим елементом нової САП. На додаток до нового управління САП запроваджено низку важливих напрямів реформ: зменшено виплати на пряму підтримку фермерських господарств, починаючи з 60 тис. євро, і запроваджено обов'язкову верхню межу для сум понад 100 тис. євро на одне господарство; екологічна складова нової САП стала гнучкішою, оскільки компетенції для її реалізації передано на національний рівень; Європейський фонд регіонального розвитку і сільських територій припинив виконувати функції структурного фонду у рамках спільної політики згуртованості; ставку співфінансування зменшено на десять процентних пунктів [81].

З метою забезпечення процесу формування більш справедливого доходу сільськогосподарських підприємств, нова САП передбачає зменшення сум прямих виплат. Єврокомісія запропонувала прогресивний механізм скорочення сум прямих виплат понад 60 тис. євро на ферму. Суми понад 100 тис. євро не будуть виплачуватися. База зниження визначається з урахуванням усіх видів виплат та витрат на оплату праці фермера. Кошти, отримані в результаті механізму скорочення, держава-член перераховує на прямі виплати, не пов'язані з виробництвом. Зменшення виплат буде наступним: 1) щонайменше на 25% у транші між 60 тис. євро та 75 тис. євро; 2) принаймні на 50% у транші від 75 тис. євро до 90 тис. євро; 3) принаймні на 75% у транші від 90 тис. євро до 100 тис. євро; 4) на 100%, якщо сума перевищує 100 тис. євро [82].

Європейська Комісія також запропонувала можливість передачі до 15% коштів між першим і другим рівнями (а саме, кошти ЄСФРР з фінансових років 2022-2026 можуть бути переведені на прямі виплати на 2021-2026 роки, або кошти, виділені на прямі виплати з 2021-2026 років можуть бути передані до ЄСФРР на фінансові роки 2022-2027). У разі перерахування коштів від прямих виплат до рівня II можна буде збільшити переказ максимум на 15%, якщо додаткові кошти будуть спрямовані на цілі захисту клімату та навколишнього середовища. Збільшення перерахування коштів також може бути збільшено максимум на 2% за умови перерахування коштів на підтримку молодих фермерів [82].

Переговори щодо нового довгострокового бюджету ЄС проходили під впливом наслідків економічної та фінансової кризи останнього десятиліття. Крім того, Brexit призвів до скорочення платежів до бюджету – приблизно на 13 млрд. євро на рік [83], і таким чином зменшив майбутні витрати держав-членів. Такі явища, як безробіття серед молоді, міграція та приплив біженців, зміна клімату, стихійні лиха, погіршення навколишнього середовища, тероризм і нестабільність, посилили потребу в солідарності для досягнення остаточної згоди щодо основних напрямів реформування САП. Криза, пов'язана з пандемією COVID-19, поставила перед Європою виклик безпрецедентного масштабу та змусила ЄС відреагувати щодо захисту здоров'я та запобігання негативним економічним наслідкам. З цією метою майбутню багаторічну фінансову програму було об'єднано з новим інструментом ЄС наступного покоління (Next Generation EU (NGEU)).

17 грудня 2020 р. Рада прийняла регламент, яким заплановано довгостроковий бюджет у розмірі 1074,3 млрд. євро (у цінах 2018 року) з включенням Європейського фонду розвитку. З урахуванням інструменту відновлення NGEU вартістю 750 млрд. євро Союз отримав кошти в розмірі 1824,3 млрд. євро для підтримки держав-членів після пандемії та реалізації довгострокової політики. На аграрну та морську політику виділено 350,4 млрд. євро, у тому числі 7,5 млрд. євро з NGEU. Найбільше коштів було виділено на

перший рівень спільної аграрної політики через Європейський фонд сільськогосподарських гарантій (EFRG) – 258,6 млрд. євро (майже 74% загальної суми). Кошти для розвитку сільської місцевості через Європейський фонд розвитку сільської місцевості (EFRROW) у рамках другого рівня становлять 85,4 млрд. євро (включаючи 7,5 млрд. євро від NGEU), що становить понад 24% від загальної суми зобов'язань, і близько 2% заплановано на морську економіку, рибальство та інші витрати. Порівняно з попередньою фінансовою перспективою (2014-2020) кошти, заплановані на зобов'язання САП (від NGEU), зменшилися більш ніж на 10% [84].

Отже, нова фінансова перспектива (2021-2027 рр.) актуалізує вивчення викликів, які постають перед Польщею при реалізації Спільної аграрної політики і використанні коштів з бюджету ЄС. Характерною рисою послідовних фінансових перспектив є те, що виклики та цілі, поставлені в межах САП, розширюються в умовах нових змін та очікувань у сфері сільського господарства та агропродовольства. Головним завданням нової моделі САП визначено покращення управління державними фінансами та зменшення бюрократичного тягара для бенефіціарів. Модернізована спільна сільськогосподарська політика сприятиме переходу до повністю сталого сільського господарства та динамічного розвитку сільських територій. З іншого боку, спрощення спрямовані на мінімізацію адміністративного тягара. З дотримання правил і виконання вимог фокус зміщений на ефективність і досягнення цілей. Це означає перехід від універсального підходу до індивідуального, що дозволить наблизитися до реалізації реальних умов функціонування виробничих підрозділів. В результаті такого підходу, Польща, як і інші країни-члени ЄС, отримає набагато більше можливостей для прийняття рішення щодо забезпечення шляхів найкращого досягнення спільних цілей, одночасно реагуючи на конкретні потреби фермерів і сільської громади. Іншою міжсекторальною метою є підтримка знань, інновацій та цифровізації в сільському господарстві та сільській місцевості, зокрема розвиток Системи

консультування фермерів, впроваджену в рамках Систем сільськогосподарських знань та інновацій.

Об'єктивне визначення потреб сільськогосподарського сектору та сільських територій та вибір індикаторів та інструментів, що дозволяють ефективно досягти цілей спільної сільськогосподарської політики, стало головним викликом для майбутнього польської аграрної політики [85]. З цією метою у 2019 році Рада Міністрів Польщі ухвалила Стратегію сталого розвитку сільських територій, сільського господарства та рибальства до 2030 року, яка визначає ключові напрями розвитку сільських територій, сільського господарства та рибальства до 2030 року та вказує відповідного адресата громадських заходів, що фінансуються з національних фондів та фондів ЄС. Було визначено конкретні цілі САП та проведено SWOT-аналіз для кожного з них, а також визначено пріоритетність потреб щодо можливості ефективного використання бюджету. Після аналізу було визначено п'ять найважливіших напрямів, які мають бути реалізовані за рахунок коштів САП на 2023-2027 роки:

1) прибуткове сільське господарство – зосереджене на підвищенні конкурентоспроможності за допомогою інновацій, автоматизації, цифровізації, скорочення ланцюжків поставок і сталого підвищення продуктивності; розвиток сільськогосподарської діяльності, допомога малосприятливим районам, співпраця між фермерами та поширення інструментів управління ризиками;

2) охорона навколишнього середовища - зменшення наслідків кліматичних явищ і катастроф, підвищення обізнаності фермерів і застосування екологічно чистих методів, утримання води, скорочення викидів парникових газів, підвищення енергоефективності та розвиток відновлювальних джерел енергії;

3) безпека харчових продуктів – збалансоване використання антибіотиків, добрив і засобів захисту рослин, забезпечення добробуту тварин, захист генетичних ресурсів та підтримка вітчизняних технологій виробництва кормів;

просування органічного землеробства, нових методів підвищення якості харчових продуктів, інформації про продукти та запобігання утворенню харчових відходів;

4) розвиток сільських територій – активізація мешканців, допомога людям із соціально ізольованих груп, створення робочих місць, розвиток послуг для сільського господарства та підприємництва;

5) обмін знаннями та інноваціями – удосконалення систем обміну знаннями, підвищення рівня знань та навичок фермерів, а також комплексна підтримка сільськогосподарських консультацій [86].

Спільна аграрна політика ЄС важлива для подальшого розвитку польського сільського господарства. Значною мірою збільшенню доходів аграріїв сприяє фінансова підтримка з європейських фондів, переважно прямих виплат. У 2019 році щорічний дохід сільськогосподарського виробництва на одиницю праці зріс на 4,6% порівняно з попереднім роком і на 39,9% порівняно з 2010 роком [87]. Вартість сільськогосподарського виробництва у 2019 році становила 26,4 млрд. євро і була на 5,1% вищою, ніж у 2018 році, зросла вартість як продукції рослинництва – на 7,3%, так і продукції тваринництва – на 3,4% [88].

Асигнування на реалізацію Спільної аграрної політики в розмірі 386,6 млрд. євро були розподілені між державами-членами ЄС. Польщі через Європейський фонд сільськогосподарських гарантій на 2021-2027 роки виділено 21682 млн. євро, тобто 7,4% від загального фонду. Вона є п'ятим бенефіціаром цього фонду після Франції (54815 млн. євро), Іспанії (37422 млн. євро), Німеччини (34706 млн. євро) та Італії (27945 млн. євро). Крім того, Польща є третім бенефіціаром Європейського сільськогосподарського фонду розвитку сільської місцевості, від якого вона отримала 9532 млн. євро (10,9% усіх коштів), що є найбільшим після Франції (10539 млн. євро) та Італії (9748 млн. євро). Також Польща стала найбільшим бенефіціаром інструменту Next Generation EU, з якого отримає 944,7 млн. євро, тобто 11,7% від загальної суми

коштів. Близько 30% цього фонду (279,5 млн. євро) вже було використано у 2021 році, а решта 70% (665,2 млн. євро) – у 2022 році (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Фінансування з бюджету ЄС для реалізації Спільної аграрної політики у Польщі у 2021-2027 роках, млн. євро

Джерела фінансування	Бюджетний рік							Загалом, 2021-2027
	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	
Європейський фонд сільськогосподарських гарантій	3 003,9	3 035,1	3 066,3	3 097,4	3 128,6	3 159,8	3 191,0	21 682,1
Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільської місцевості	1 612,0	1 320,0	1 320,0	1 320,0	1 320,0	1 320,0	1 320,0	9 532,1
Next Generation EU	279,5	665,2	-	-	-	-	-	944,7
Разом	4 895,4	5 020,3	4 386,3	4 417,4	4 448,6	4 479,8	4 511,0	32 158,9

Джерело: складено за даними [89]

З метою справедливого розподілу та ефективного використання коштів, виділених в межах Спільної аграрної політики ЄС, у Стратегічному плані для САП на 2023-2027 роки визначені заходи з підтримки сталого розвитку польських ферм, переробного сектору, покращення умов життя та праці в малих сільських містах. Під час реалізації плану враховується горизонтальний принцип рівних можливостей та недискримінації, включаючи доступність для людей з інвалідністю та рівні можливості для жінок і чоловіків. Наукові та інноваційні рішення, в тому числі цифрові, поширюються та впроваджуються з метою усунення бар'єрів для розвитку сільських територій та сільського господарства.

Було розроблено низку інструментів для підтримки прибутковості та стійкості, особливо для невеликих ферм. Зокрема, поряд з прямими виплатами, буде впроваджено інвестиційну підтримку та підтримку у сфері управління ризиками та інструментів запобігання інфекційним хворобам тварин. Також

передбачені інструменти для покращення організації ланцюгів постачання, розвитку малої переробки, участі у національних системах якості виробництва продуктів харчування та ЄС. Додатково передбачено інвестиції в переробку та маркетинг продукції. Планується подальше вдосконалення аграрної структури. Додаткова підтримка в організації ланцюгів постачання, цифровізації та інноваціях у сільському господарстві може також забезпечуватися в рамках інших національних програм та програм ЄС.

Конкурентоспроможність сільської місцевості в Польщі залежить, зокрема, від стану технічної інфраструктури, доступу до основних послуг та розвитку підприємництва. У зв'язку з цим, в Стратегічному плані на 2021-2027 рр. передбачені інструменти, які заохочуватимуть молодих людей займатися сільськогосподарською діяльністю та підтримуватимуть розвиток підприємництва в сільській місцевості. Планується реалізація концепції «розумного села», включно з розвитком біоекономіки. Фінансова підтримка також охоплюватиме виробництво екологічно чистих продуктів харчування, зокрема за рахунок скорочення використання пестицидів, покращення умов утримання тварин і скорочення використання антибіотиків. Зміцнення соціально-економічної структури сільської місцевості здійснюватиметься в рамках національних програм та програм ЄС.

Висновки до розділу

1. Однією з характерних рис економік постсоціалістичних країн була їх «надаграризація», яка проявлялася в надмірній частці цього сектора в залученні трудових ресурсів і створенні ВВП. Трансформація в Польщі, як і в інших країнах, викликала радикальні зміни в структурі національної економіки і залишалася в тісному причинно-наслідковому зв'язку з процесами розміщення виробничих ресурсів і зміною економічних умов ведення сільського господарства (в основному внаслідок цінових відносин). У перші роки трансформації відбулася приватизація державного сектора сільського господарства та почалися структурні зміни в приватному господарстві. Процес

адаптації польського сільського господарства та переробки сільськогосподарської продукції розпочався задовго до інтеграції Польщі в ЄС. Вона стосувалася діяльності в інституційній сфері та на рівні фермерських господарств і була спрямована на адаптацію до принципів і вимог спільного європейського ринку. Найбільш витратним і складним виявилось виконання умов у виробництві та переробці продуктів тваринного походження: у ветеринарії, м'ясопереробній та молочній промисловості. Адаптація до стандартів ЄС не тільки дозволила отримати доступ до єдиного ринку, але й покращила загальну конкурентну позицію польського сільського господарства та переробки аграрної продукції.

2. Вступ Польщі до ЄС став вагомим чинником змін, що спостерігаються в сільському господарстві. Пришвидшилися темпи позитивних змін в структурі сільського господарства Польщі, а процес вивільнення неефективних трудових ресурсів із сільського господарства сповільнився. Зростання інвестиційних видатків у результаті включення сільського господарства до фондів другого рівня Спільної аграрної політики ЄС дозволило зупинити процеси декапіталізації основних фондів у сільському господарстві та дало змогу модернізувати фермерські господарства. Вступ до ЄС також сприяв зростанню обсягів виробництва і доходів у сільському господарстві. Значною мірою завдяки дотаціям, отриманим в межах програм САП, зросла вартість та обсяг сільськогосподарського виробництва, а особливо доходи від сільського господарства. Зазначені позитивні зміни у сільському господарстві та розвитку сільських територій є результатом не лише реалізації самої САП (чи навіть використання фінансування з фондів ЄС), але й політичного імпульсу, який вона дала, а також результатом мультиплікаційного ефекту. Членство Польщі в Європейському Союзі, завдяки доступу до значних фондів і Єдиного європейського ринку, створило передумови для прискорення розвитку агропродовольчої галузі, і зокрема фермерських господарств. Агропродовольчий сектор відіграв позитивну роль в економічному розвитку

Польщі, найяскравішим прикладом якого є стабільне забезпечення внутрішнього ринку якісною продукцією за прийнятними цінами.

3. Стратегічне планування сільськогосподарської політики в Польщі на 2021-2027 роки відбувалося відповідно до нової Спільної аграрної політики ЄС, реформування якої відбулося внаслідок впливу таких змін, як конкуренція на глобальних ринках, зміна клімату, Brexit та необхідність скорочення бюджетних видатків. У нових умовах інструменти аграрної політики Польщі були переорієнтовані на зміцнення соціально-економічної структури сільських територій, підтримку захисту навколишнього середовища та кліматичних заходів, а також підтримку диверсифікованого аграрного сектора, що забезпечує продовольчу безпеку. Запроваджені рішення полягають у ліквідації фермерських господарств, власники яких утримують сільськогосподарські угіддя виключно з метою отримання дотацій, зменшенні дотацій для найбільших фермерських господарств, спрямування заощаджених коштів на підтримку сталого розвитку сільських територій. Аналіз запропонованих законодавчих рішень у сфері системи прямих платежів показує, що нова модель прямих платежів також слугуватиме підтримці проєкологічних сільськогосподарських практик.

РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДОСВІДУ ПОЛЬЩІ ДЛЯ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ

3.1. Конкурентні позиції аграрного сектора України на шляху євроінтеграції

Важливою складовою визначення напрямів використання польського досвіду в аграрній сфері України є оцінка і порівняння конкурентних позицій сільського господарства обох країн, що передбачає врахування як конкурентного потенціалу, так і міжнародної конкурентоспроможності країн, зокрема на ринку Європейського Союзу. В якості базового показника, що дозволяє оцінити конкурентний потенціал аграрного сектору країни, використовується продуктивність праці підприємств у розрахунку на одного зайнятого. Розрахунок значення продуктивності праці в аграрному секторі України та порівняння його з аналогічним показником в країнах ЄС допоможе з'ясувати, наскільки потенціал сільського господарства нашої країни відрізняється від рівня європейських країн.

Використовуючи дані Державної служби статистики України про продуктивність праці в підприємствах, які здійснювали сільськогосподарську діяльність, а також дані Міністерства фінансів України про курс гривні до євро, ми розрахували цей показник для України в євро на одного зайнятого у сільському господарстві і порівняли його значення у 2004 р. та 2020 р. з аналогічними показниками держав-нових членів ЄС (табл. 3.1). З метою порівняння обрано 2004 р. як базовий, оскільки саме з цього року почалося найбільше розширення ЄС і більшість нових країн приєдналися до Співтовариства в цей рік.

За нашими розрахунками, продуктивність праці сільськогосподарських підприємств в Україні у 2020 р. становила 25211,8 євро на одного зайнятого у сільськогосподарському виробництві, що було на 152,6% більше порівняно з 2004 р., коли цей показник становив 9980,6 євро у розрахунку на одного зайнятого. Як видно з таблиці, продуктивність праці в сільському господарстві

України у 2004 р. була майже у 3,5 раза більшою, ніж у Польщі, а у 2020 р. – у 4,4 раза перевищила польський показник. Також, продуктивність українського сільського господарства у досліджувані роки була вищою, ніж у всіх країнах ЄС-13, за винятком Кіпру та Мальти (у 2004 р.). За приростом показника продуктивності у 2020 р. порівняно з 2004 р. Україна поступалася лише Болгарії, Кіпру, Латвії і Литві.

Таблиця 3.1

Порівняння продуктивності праці сільськогосподарських підприємств України та країн ЄС-13 у 2004 р. та 2020 р.

Країна	Продуктивність праці, євро на одного зайнятого			
	2004 р.	2020 р.	Середнє значення (2004-2020 рр.)	Зміна показника 2020/2004, %
Болгарія	2227,9	6060,7	3981,0	272,0
Хорватія	6494,0	7150,4	7032,3	110,1
Кіпр	10252,0	33907,0	18550,8	330,7
Чехія	9590,6	16469,1	12066,3	171,7
Естонія	6189,5	14907,4	10750,7	240,9
Угорщина	5288,7	8403,2	6304,1	158,9
Латвія	1718,9	8806,5	4016,6	512,3
Литва	3020,7	11231,1	6532,8	371,8
Мальта	17414,0	8659,7	12389,2	49,7
Польща	2870,8	5709,3	4062,3	198,9
Румунія	3507,7	4806,9	4033,8	137,0
Словенія	4798,0	7394,8	5262,5	154,1
Словаччина	5836,1	10351,8	7136,5	177,4
ЄС-13	6093,0	11066,0	7855,3	222,0
ЄС-28	17583,2	29372,7	21916,0	167,1
Україна	9980,6	25211,8	17596,2	252,6

Джерело: складено автором за [39; 90]

Також звернемо увагу, що усі подані у таблиці показники продуктивності праці сільського господарства України перевищували середні показники для ЄС-13, проте, були гірші порівняно з показниками по ЄС-28. Відповідно, серед країн-старих членів (ЄС-15) за рівнем продуктивності праці сільського господарства у 2020 р. поступалися Україні такі країни, як Фінляндія (23631), Греція (15358,9), Ірландія (15020), Італія (23878), Португалія (12081). Лідером серед країн ЄС за показником продуктивності сільського господарства є Бельгія, де цей показник у 2020 р. становив 219271,6 євро на одного зайнятого і

збільшився на 297,5% порівняно з 2004 р. Середнє значення продуктивності сільського господарства в ЄС-15 за досліджуваний період збільшилася з 27541,4 до 45238,6 євро на одного зайнятого, або на 55,3%.

Отже, за конкурентним потенціалом сільське господарство України, показником якого є продуктивність праці, перевищує конкурентний потенціал країн нових-членів ЄС (ЄС-13) більше ніж удвічі, але так само, удвічі, є нижчою порівняно з країнами старими-членами ЄС (ЄС-15). Порівнюючи продуктивність праці у сільському господарстві України з Польщею, відзначимо вищі темпи зростання цього показника за досліджуваний період в нашій країні. Водночас, міжнародна конкурентна позиція аграрного сектору країни визначається не лише наявністю та ефективністю використання конкурентного потенціалу, а значною мірою залежить від умов торгівлі з основними країнами партнерами, у формуванні яких важливим є також інституційний чинник.

Вагомим інституційним чинником зміцнення конкурентоспроможності української продукції на європейському ринку стало підписання та впровадження в дію Угоди про асоціацію України з ЄС. Режим вільної торгівлі між Україною та країнами ЄС сприяв збільшенню обсягу товарообороту між нашої країною та Співтовариством у 2 рази – з 27,4 млрд. дол. США у 2015 р. до 55,7 млрд. дол. США у 2021 р. При цьому, за аналогічний період експорт агропродовольства з України до ЄС збільшився в 1,9 раза, що дозволяє припустити, що це й стало одним з основних чинників зростання загальних обсягів товарного експорту нашої країни.

Звернемо увагу, що сальдо зовнішньої торгівлі агропродовольством України з ЄС упродовж 2015-2021 рр. зберігало додатнє значення і збільшилося з 2545 млн. дол. США до 3909 млн. дол. США (рис. 3.1). Проте, за окремими групами агропродовольчих товарів упродовж досліджуваного періоду сальдо торгівлі було від'ємним. Так, у торгівлі I групою товарів «Живі тварини; продукти тваринного походження» негативне сальдо торгівлі у 2015 р. становило -108,8 млн. дол. США, а у 2021 р. його значення збільшилося до -358

млн. дол. США. Негативне сальдо у торгівлі IV групою товарів «Готові харчові продукти» збільшилося майже у 80 разів – з -15 млн. дол. США у 2015 р. до -1183,3 млн. дол. США. Упродовж досліджуваного періоду позитивне сальдо торгівлі спостерігалось у торгівлі II групою товарів «Продукти рослинного походження» і його значення збільшилося з 2039,2 до 3177,3 млн. дол. США. Торгівля України з ЄС товарами III групи «Жири та олії тваринного або рослинного походження» також характеризується перевищенням українського експорту над імпортом європейської продукції та зростаючим позитивним сальдо (з 630,4 млн. дол. США у 2015 р. до 2273,9 млн. дол. США у 2021 р.).

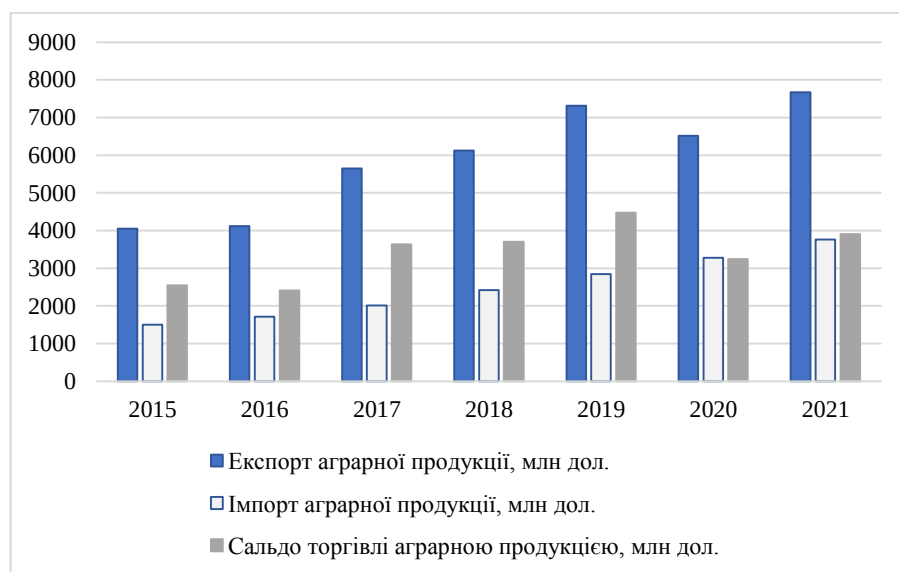

Рис. 3.1. Динаміка експорту, імпорту та сальдо торгівлі агропродовольством між Україною та ЄС у 2015-2021 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [91-93]

Серед країн ЄС найбільше позитивне сальдо зовнішньої торгівлі агропродовольством в середині Співтовариства станом на 2020 р. спостерігалось у Нідерландах (13792 млн. євро), Іспанії (8959,3 млн. євро), Угорщині (1423,9 млн. євро) та Франції (1121,4 млн. євро). Значно меншим позитивним сальдо характеризується торгівлі агропродовольством таких країн, як Болгарія, Данія, Греція, Бельгія, Литва, Словенія та Хорватія. Всі інші країни ЄС мали негативне сальдо у зовнішній торгівлі агропродовольчою продукцією, зокрема у Польщі воно становило -1497 млн. євро.

Про аграрну спеціалізацію України у торгівлі з країнами Європейського Союзу свідчать високі значення показників частки агропродовольства в експорті товарів до ЄС та відношення обсягів експорту аграрної продукції до її імпорту. Частка агропродовольчої продукції в експорті товарів з України до ЄС зменшилася з 31,1% у 2015 р. до 28,6% у 2021 р. (рис. 3.2). Незважаючи на тенденцію до зниження, значення цього показника залишається у декілька разів вищим порівняно з країнами ЄС, які мають аграрну спеціалізацію. Так, у 2020 р. показник частки агропродовольства в експорті в середині Співтовариства був найвищим у Іспанії (8,1%), Болгарії (7,0%), Греції (6,5%) та Нідерландах (5,9%) [39]. У Польщі цей показник становив 1,6%, що обумовило 18-ти місце цієї країни серед країн ЄС-28 у 2020 р.

Рис. 3.2. Динаміка показників, що характеризують аграрну спеціалізацію України у торгівлі з країнами ЄС у 2015-2021 рр.

Джерело: розраховано і побудовано автором за даними [91-93]

Як видно з рисунку 3.2, за досліджуваний період у торгівлі України з країнами ЄС відбулося зменшення коефіцієнта покриття експортом агропродовольчих товарів їх імпорту з 269,3% до 203,9%. Проте, значення показника залишається високим і свідчить про закріплення аграрної спеціалізації України у торгівлі з країнами ЄС. Серед країн ЄС-28 у 2020 р. найвищі значення аналогічного показника спостерігалися у Іспанії (304,3%),

Нідерландах (246,2%), Болгарія (243,2%) та Угорщині (234,3%) [39]. Польща за цим показником посідала 17 місце серед країн ЄС-28, а його значення у 2020 р. становило 65,3%. Отже, Польща більшою мірою є імпортером сільськогосподарської сировини, яку переробляє в продукти харчування. Так, за даними Світової організації торгівлі [94], експорт харчової продукції Польщі збільшився з 6,3 млн. дол. США у 2004 р. до 42,9 млн. дол. США у 2021 р., а їхня частка в аграрному експорті збільшилася відповідно з 86,3% до 91,1%. Відповідно, для України одним з ключових напрямів має стати досвід Польщі щодо використання інституційних інструментів Спільної аграрної політики ЄС, які підтримують проекти з налагодження переробки сільськогосподарської сировини.

З метою оцінки інтенсивності торгівлі аграрною продукцією України з країнами-членами ЄС розрахуємо коефіцієнт Грубеля-Ллойда за формулою 1.6. Результати розрахунку дозволяють зробити висновок, що у 2015 р. інтенсивність внутрішньогалузевої торгівлі продукцією сільського господарства України з країнами ЄС знаходилася на середньому рівні (54,2%), але після підписання і впровадження в дію положень Угоди про асоціацію Україна-ЄС цей показник почав поступово зростати і у 2021 р. досяг 65,8% (табл. 3.2). Хоча інтенсивність внутрішньогалузевої торгівлі продукцією сільського господарства України залишається значно нижчою порівняно з країнами ЄС, що були лідером за цим показником у 2020 р. (Словаччина (99%), Хорватія (97,1%), Бельгія (96%) та Латвія (94%)), наша країна випереджає за цим показником такі аграрні країни, як Іспанія (49,5%), Німеччина (41,1%) та Угорщина (59,8%). У Польщі значення коефіцієнта Грубеля-Ллойда у 2020 р. становило 79,0% (12 місце серед країн ЄС), що було меншим порівняно з 2004 р., коли цей показник становив 84,0% і країна посідала 7 місце. Тобто, погіршення коефіцієнта Грубеля-Ллойда свідчить про те, що Польща стала більшою мірою споживати агропродовольство з інших країн ЄС після вступу до Співтовариства.

Таблиця 3.2

Результати розрахунку коефіцієнта Грубеля-Ллойда у торгівлі
агропродовольством України з країнами ЄС у 2015-2021 рр.

Роки	Експорт аграрної продукції з України до ЄС, млн дол. США	Імпорт аграрної продукції з ЄС до України, млн дол. США	Сальдо торгівлі аграрною продукцією України з ЄС, млн дол. США	Коефіцієнт Грубеля-Ллойда, %
2015	4048,9	1503,3	2545,6	54,2
2016	4121,6	1711,3	2410,3	58,7
2017	5648,7	2013,8	3634,9	52,6
2018	6126,1	2420,4	3705,7	56,6
2019	7314,2	2840,8	4473,4	55,9
2020	6515,5	3275,4	3240,1	66,9
2021	7674,0	3764,1	3909,9	65,8

Джерело: розраховано автором за даними [91-93]

Для визначення порівняльної експортної переваги (RXA) України у торгівлі аграрною продукцією з країнами ЄС використовуємо показники експорту країн-членів в середині Співтовариства та показники експорту України до країн ЄС (табл. 3.3). Згідно наших розрахунків, значення коефіцієнта відносної експортної переваги України упродовж 2015-2021 рр. перевищувало 100%, що, поряд з високим позитивним сальдо торгівлі аграрною продукцією з країнами ЄС, підтверджує наявність порівняльної переваги української аграрної продукції на європейському ринку. Незважаючи на те, що коефіцієнт порівняльної експортної переваги упродовж досліджуваного періоду дещо зменшився, Україна зберігає високі конкурентні позиції на ринку країн ЄС в сегменті агропродовольства. Порівняння з країнами-членами ЄС дозволяє зробити висновок, що у 2020 р. за показником порівняльної експортної переваги у торгівлі аграрною продукцією Україна займала кращі позиції серед усіх країн ЄС. Так, для України коефіцієнт RXA дорівнював 381,3%, тоді як в країнах, що очолювали рейтинг країн ЄС цей показник був меншим і, за розрахунками вчених [39], становив 342,6% в Іспанії, 265,5% - в Болгарії, 261,9% - в Нідерландах. Отже, Україна є нетто-експортером з високою порівняльною перевагою аграрної продукції на ринку країн ЄС.

Таблиця 3.3

Коефіцієнт відносної експортної переваги (RXA) України у торгівлі аграрною продукцією з країнами ЄС у 2015-2021 рр.

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Аграрний експорт України до ЄС, млн дол. США	4048,9	4121,6	5648,7	6126,1	7314,2	6515,5	7674
Експорт України до ЄС без урахування аграрної продукції, млн дол. США	8598,4	9056,9	11404,7	13446,7	12808,5	11422,6	19119
Експорт аграрної продукції усіх країн-членів в середині ЄС, млн дол. США	357011	369755	398238	424165	409706	415683	486928
Обсяг внутрішнього експорту всіх продуктів із усіх країн ЄС без урахування аграрної продукції, млн дол. США	2424244	2479319	2761954	3070670	2961741	2778763	3511877
RXA, %	319,7	305,1	343,5	329,8	412,8	381,3	289,4

Джерело: розраховано автором за даними [91-93; 95]

Відповідно до виявленої порівняльної експортної переваги (RXA) і торгового балансу (ТВ), нові держави-члени ЄС (ЄС-13) можна поділити на чотири групи: група А складається з нетто-експортерів з порівняльною перевагою; група В включає нетто-імпортерів з порівняльною перевагою; група С включає країни з позитивним торговим балансом і порівняно не вигідним становищем; група D складається з країн з негативним торговим балансом і порівняно не вигідним становищем у торгівлі продукцією сільського господарства (табл. 3.4). Україна має високий коефіцієнт порівняльної експортної переваги та позитивний баланс торгівлі аграрною продукцією з країнами ЄС, а тому вона включена у групу нетто-експортерів з наявними порівняльними перевагами. При цьому зауважимо, що країни цієї групи істотно поступалися Україні за показником порівняльної експортної переваги - Болгарія (265,5%), Хорватія (207,7%), Угорщина (108,4%), Литва (190,2%). Польща з показником 55,1% посіла 18-те місце серед країн ЄС та знаходиться в групі країн, які характеризуються негативним торговим балансом і порівняно

невигідним становищем у торгівлі продукцією сільського господарства. При цьому зауважимо, що коефіцієнт порівняльної експортної переваги Польщі у торгівлі аграрною продукцією в межах ЄС за період її членства у Співтоваристві зменшився (з 70,5% у 2004 р.).

Таблиця 3.4

Позиція України та країн ЄС-13 за порівняльною перевагою та торговим балансом у 2020 році

Група В	Наявність порівняльної переваги	RXA > 100	Група А	Наявність порівняльної переваги	RXA > 100
	Нетто-імпортер	TB < 0		Нетто-експортер	TB > 0
Кіпр, Латвія, Румунія			Україна, Болгарія, Хорватія, Угорщина, Литва		
Група Д	Відсутність порівняльної переваги	RXA < 100	Група С	Відсутність порівняльної переваги	RXA < 100
	Нетто-імпортер	TB < 0		Нетто-експортер	TB > 0
Чехія, Естонія, Мальта, Польща, Словаччина			Словенія		

Джерело: доповнено автором власними розрахунками для України на основі [39]

Порівняння України та країн ЄС-13 за показником продуктивності праці сільськогосподарських підприємств (табл. 3.1) та коефіцієнтом виявлених порівняльних експортних переваг у торгівлі аграрною продукцією, можемо зробити висновок, що Україна у 2020 р. мала міцні конкурентні позиції в цьому секторі європейського ринку. Водночас, звернемо увагу, що більшість країн, які приєдналися до ЄС починаючи з 2004 р., за час свого членства покращили конкурентоспроможність сільського господарства разом із продуктивністю праці в цьому секторі [39]. Проте, на Мальті спостерігалось одночасне зниження RXA (з 10,9% у 2004 р. до 1,2% у 2020 р.) та продуктивності праці. Попри відносне покращення свого конкурентного потенціалу, Польща та Кіпр показали нижчу конкурентну позицію. Зважаючи на порівняно значні земельні та трудові ресурси Польщі, можна очікувати, що в результаті подальших

структурних перетворень та використання коштів САП ця країна покращить свої конкурентні позиції у торгівлі продукцією сільського господарства.

Як показали результати проведеного дослідження, Україна станом на 2020-2021 рр. мала міцні конкурентні позиції у торгівлі аграрною продукцією з країнами ЄС. Проте, після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, значна частина економічного потенціалу сільського господарства знищена внаслідок ведення активних воєнних дій, мінування сільськогосподарських земель та окупації території аграрних регіонів. Відповідно, зменшилося виробництво сільськогосподарської продукції та ускладнилася її доставка в інші країни через порушення морської логістики. В умовах війни загальний експорт аграрної продукції з України зменшився. Зокрема, у 2022 р. експорт зернових культур становив 73,8% порівняно з 2021 р., жири та олії тваринного або рослинного походження – 84,5%, готові харчові продукти – 65,9% [96].

Європейський Союз ухвалив низку документів, які сприяють транзиту сільськогосподарської сировини через територію країн-членів, а також запровадив режим безмитної торгівлі аграрною продукцією до червня 2024 р. Водночас, з травня 2023 р. було запроваджено ембарго на імпорт українських зернових культур (пшениця, кукурудза) та насіння олійних рослин (ріпак, соняшник) до Болгарії, Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини, а 5 червня це ембарго було продовжено до 15 вересня 2023 р. [97]. Отже, попри дію умов зони вільної торгівлі України з ЄС та задекларовану підтримку нашої країни під час війни, Європейська комісія та окремі країни впроваджують обмеження щодо ввезення української сільськогосподарської продукції. Це негативно впливає на конкурентні позиції України на ринку ЄС, а, з огляду на обмеження транзиту, знижує конкурентоспроможність української аграрної продукції на світовому ринку. Таким чином, для України в умовах війни та у період повоєнного відновлення корисним буде досвід Польщі щодо використання інституційних інструментів Спільної аграрної політики ЄС для підвищення

конкурентоспроможності на основі покращення умов торгівлі аграрною продукцією.

3.2. Стратегічні пріоритети удосконалення державної політики в аграрній сфері України

Географічна близькість України і Польщі, подібність структури вирощуваних сільськогосподарських культур та продовольчих традицій обумовлюють доцільність застосування польського досвіду в Україні. Зважаючи на міцніші конкурентні позиції українського агропродовольства на ринках країн ЄС порівняно з позиціями польської аграрної продукції, що було показано в попередньому підрозділі, для нашої країни ключовим напрямом є удосконалення інституційного середовища діяльності сільськогосподарських підприємств. Відповідно, при формуванні стратегічних пріоритетів державної політики в аграрній сфері Україна, як країна-кандидат на вступ до ЄС, повинна враховувати досвід Польщі в частині імплементації інституційних інструментів Спільної аграрної політики Європейського Союзу.

До початку повномасштабної війни з Росією Україна займала міцні конкурентні позиції серед лідерів світового ринку сільськогосподарської продукції (зернових культур, рослинної олії, насіння олійних рослин). В умовах війни аграрний сектор України втратив значну частину сільськогосподарських земель, техніки, людського потенціалу. Внаслідок блокування українських морських портів було порушено логістичні маршрути доставки зернових культур до країн Африки та Азії, що негативно впливає на конкурентну позицію України на ринку зернових культур. З іншого боку, війна показала нестабільність конкурентних позицій на світовому ринку країни, яка експортує переважно сільськогосподарську сировину. У зв'язку з цим, після завершення війни для пришвидшення відновлення аграрного сектору України необхідно буде кардинально змінити пріоритетні напрями розвитку, структуру аграрного виробництва та експорту.

З цією метою корисним буде досвід Польщі у проведенні модернізації сільського господарства, особливо суміжних галузей, які забезпечують закупівлю, переробку та маркетинг сільськогосподарської продукції. Для того, щоб Україна стала країною із сучасним сільським господарством, необхідно впроваджувати ефективні технології та інновації у сільському господарстві та переробці сировини, що забезпечить високі масштаби виробництва. Важливо, що в умовах повоєнного відновлення економіки України сільське господарство має не лише виробляти сільськогосподарську сировину та експортувати її, але й нарощувати виробництво продуктів з високою доданою вартістю. Сільське господарство та переробка аграрної продукції можуть стати рушійною силою економіки та створити додаткові робочі місця також у суміжних галузях – у сфері постачання агробізнесу та в агрологістиці.

Досвід реформування сільського господарства в Польщі після трансформації економіки на початку 1990-х років та у період підготовки до вступу в ЄС дуже складний і не може бути використаний в Україні у повному обсязі через істотні відмінності у політичній та економічній ситуації в цих двох країнах. Тим не менше, є можливість використання досвіду Польщі для уникнення помилок на шляху до євроінтеграції та ефективного використання переваг, що надаються країнам-кандидатам на вступ до ЄС. На основі аналізу польського досвіду у сфері реформування сільського господарства запропонуємо стратегічні пріоритети державної політики в аграрному секторі економіки в Україні.

1. Загальні напрями удосконалення нормативно-правового регулювання аграрного сектору економіки.

1.1. Створення та прийняття дієвого законодавства у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів. Багато основних європейських стратегічних документів зосереджені на питаннях екології та охорони навколишнього середовища, в тому числі в сільській місцевості. Запровадження стандартів охорони навколишнього середовища, подібних до європейських, звертаючи увагу на те, що положення не обмежують

розвиток української економіки, забезпечуючи основу для раціонального використання природних ресурсів, а також розвитку органічного землеробства, що економічно обґрунтовано сприятиме наближенню законодавства у сфері екологічних та кліматичних умов до чинних правових норм в країнах ЄС.

1.2. Створення стабільної правової системи для розвитку сільського господарства та адаптація законодавства України, зокрема у сфері переробки аграрної продукції в готові продукти харчування, відповідно до міжнародних та європейських стандартів, у тому числі шляхом виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Важливо не тільки прийняти відповідні закони і постанови, але й забезпечити їх виконання в аграрному, переробному та торговому секторах.

1.3. Законодавча конвергенція та дерегуляція. Подальший розвиток дерегуляційних реформ і реальна боротьба з корупцією в усіх секторах і на всіх рівнях, оскільки корупція є основною перешкодою для інвестицій і розвитку не тільки в сільському господарстві, а й обмежує надходження іноземних інвестицій.

1.4. Обмеження можливості внесення змін до національного законодавства України з метою захисту від неконтрольованого поширення виробництва генетично модифікованих рослин (ГМО). Надмірне поширення виробництва ГМО-рослин, яке лобіюють деякі міжнародні компанії з сільськогосподарської та біотехнологічної галузей, утруднить продаж української продукції в країни, де існують обмеження на торгівлю продуктами, що містять ГМО, і де вищі ціни на екологічно чисту продукцію.

2. Діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування.

2.1. Надання органам місцевого самоврядування більшої юридичної та фінансової свободи, наприклад, в управлінні податковими надходженнями, але збільшення обсягу їхніх обов'язків та відповідальності за стан справ у сільській місцевості в рамках адміністративної реформи.

2.2. Реструктуризація та реорганізація Міністерства аграрної політики та продовольства з метою чіткого визначення повноважень міністерства,

державних підприємств, установ та організацій, що належать до його сфери управління, та їх взаємовідносин з іншими державними органами, створеними для підтримки сільського господарства та розвитку сільських територій (побудова ефективної адміністративної структури, зниження централізації, кадрова політика).

2.3. Оптимізація системи оподаткування та запровадження відповідної, інвестиційно сприятливої формули оподаткування для фермерів. Формула податку має підвищити зацікавленість виробників в інвестиціях, які сприяють модернізації аграрного та переробного секторів та стимулюють впровадження технічного прогресу. Рационалізація та усунення наявних порушень в оподаткуванні аграрного сектору забезпечить підвищення ефективності ведення сільського господарства, зменшення тіньової економіки в сільському господарстві та збільшення податкових надходжень від легальної діяльності.

2.4. Перегляд існуючої системи субсидій для сільського господарства, харчової промисловості та торгівлі, запровадження жорсткої дисципліни цих виплат. Система оподаткування та стимулювання (підтримки) має бути передбачуваною, простою та однозначною.

2.5. Створення ефективної системи дотаційного кредитування сільського господарства з державного бюджету з метою прискорення модернізації сільського господарства та переробки.

3. Розвиток села та реформа ринку землі

3.1. Розвиток села – відродження українського села. Напрями політики розвитку сільських територій мають підтримувати та сприяти стійкому та збалансованому розвитку сільських територій, органів місцевого самоврядування в сільських громадах та економіки сільських територій в Україні. Цього можна досягти шляхом надання прямої правової та фінансової підтримки та зміцнення спроможності сільських громад приймати рішення, а також шляхом розробки та впровадження комплексних стратегій сільського розвитку, забезпечення участі сільських жителів у розробці стратегій.

3.2. Комплексна аграрна реформа (реформа земельного ринку) – мають бути запроваджені єдині та прозорі правила торгівлі на ринку землі, які враховуватимуть усі інтереси та загрози та підтримуватимуть ефективне використання землі як виробничого ресурсу, а також інших активів у сільському господарстві шляхом створення сприятливих умов для відкритої та прозорої оренди земель сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності та впровадження рішень для всього ринку земель сільськогосподарського призначення. До моменту, поки не вирівняється купівельна спроможність вітчизняних та іноземних інвесторів, необхідно застосовувати інструменти із запобігання спекулятивним операціям із землею та її захоплення іноземними інвесторами.

4. Підтримка адаптації виробництва до міжнародних стандартів (ЄС, США, Китай).

4.1. Створення системи безпеки харчових продуктів, яка не порушує принципів ринкової економіки і забезпечує фізичний та економічний доступ для всіх до достатньої кількості безпечних продуктів харчування з достатньою харчовою цінністю шляхом адресної підтримки найбільш незахищених верств населення. Необхідно розробити цільову програму продовольчої допомоги та ефективний моніторинг продовольчої безпеки країни.

4.2. Створення прозорої системи захисту споживачів харчових продуктів та забезпечення високоякісного виробництва з урахуванням національних стандартів якості, а також з використанням елементів стандартів, що діють в країнах ЄС. Запровадження правил і стандартів для забезпечення безпечності та якості харчових продуктів відповідно до вимог на європейських ринках, а також в інших країнах світу, збільшить обсяги торгівлі готовими харчовими продуктами на більш прибуткових ринках.

5. Підтримка модернізації та прогресу в сільському господарстві та переробній промисловості для збільшення доданої вартості аграрної продукції.

5.1. Фокус державної політики має бути зміщений з кількісного на якісний аспект розвитку сільського господарства. В Україні до

повномасштабної війни переважно відбувалися кількісні, а не якісні зміни в економіці, що закріплювало модель концентрації факторів виробництва та створення доданої вартості у великих агрохолдингах. Розвиток аграрного сектора, який спостерігався до 2022 р., призвів до концентрації виробництва всередині великих корпорацій, так званих агрохолдингів, з екстенсивною моделлю землеробства. Сто найбільших із них контролювали понад 30% земель (6,7 млн. га), які використовувалися всіма підприємствами сільського господарства України (близько 50 тис.), що становило понад 16% загальної сільськогосподарських площ України. Проте, діяльність агрохолдингів часто зводиться до експлуатації ресурсів протягом терміну дії договорів оренди, що призводить до деградації землі та спустошення використовуваних матеріальних активів.

5.2. Стимулювання підвищення рівня переробки сільськогосподарської сировини та створення умов для швидкого розвитку переробної промисловості України. Для досягнення цих змін, необхідно вжити заходів, спрямованих на підвищення середнього рівня переробки сільськогосподарської продукції, що дасть змогу як експортувати продукцію з вищою доданою вартістю, так і забезпечить основу для виплати фермерам вищих цін за вироблену сировину. Нарощення потужностей з переробки сільськогосподарської сировини збільшить обсяг національної доданої вартості, яка експортується, а також дозволить запобігати перетворенню України на постійну ресурсну базу для інших країн.

6. Будівництво та модернізація технічної інфраструктури для сільського господарства, переробки та торгівлі агропродовольчою продукцією. Відновлення, модернізація та розвиток логістичної інфраструктури для міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією (порти, перевантажувальні термінали, зернові елеватори, склади, дороги, транспорт). Це уможливить розвиток ефективних ланцюгів постачання агропродовольчої продукції та збільшить додану вартість, створювану в ланцюжку. Також важливо постійно вдосконалювати операційну діяльність учасників ланцюжків

з переробки сільськогосподарської сировини і виробництва харчової продукції. У поєднанні з якісним виробництвом це дозволить суб'єктам агробізнесу в Україні підвищити конкурентоспроможність виробленої в Україні сільськогосподарської та харчової продукції в міжнародному масштабі та забезпечить її ефективне зберігання, транспортування та експорт.

7. Посилення та збереження ролі вітчизняних компаній у сільському господарстві, переробці та експорті агропродовольчої продукції та захист від надмірної залежності від іноземного капіталу. Просування продуктів харчування, вироблених в Україні, та пошук нових ринків збуту сільськогосподарської продукції. Торгова політика України не повинна зосереджуватися на якомусь одному експортному напрямі. Потрібна дієва державна підтримка підприємств, які експортують продукцію на міжнародні ринки. Це потребує укладення угод з різними країнами або їх інтеграційними об'єднаннями з положеннями про взаємні поступки щодо митних тарифів і квот. Це також вимагає ширшого використання механізмів, передбачених Поглибленою та всеосяжною зоною вільної торгівлі України та ЄС, при одночасному нарощенні експорту готової харчової продукції.

8. Підтримка розвитку соціального капіталу з метою підвищення рівня знань, навичок співпраці та підприємництва.

8.1. Розвиток науки та аграрної освіти. Необхідно докласти зусиль для реформування дослідницьких та освітніх програм у державних дослідницьких та освітніх установах, щоб краще відповідати потребам сучасного сільського господарства. Важливу роль мають відіграти дослідження, пов'язані з удосконаленням та адаптацією технології виробництва до кліматичних і ґрунтових умов окремих регіонів України. Нові освітні програми (навчання) повинні враховувати потреби працевлаштування як у малих фермерських господарствах, так і у великих аграрних корпораціях.

8.2. Сприяння впровадженню змін і нових технологій у сільському господарстві, розвитку консалтингових послуг в аграрній сфері. Надання можливостей, організаційна та фінансова підтримка, заохочення студентів та

молодих спеціалістів до стажування за кордоном на сучасних підприємствах та фермах. Це уможливить передачу знань, а потім і їх поширення в суб'єктах, пов'язаних із сільським господарством, наукових та освітніх установах. Створення відповідної консалтингової інфраструктури та розвиток дорадчих послуг.

8.3. Запровадження нових механізмів координації аграрної політики та поступова підготовка до використання інструментів, які пропонуються в межах Спільної аграрної політики ЄС. Одним із таких інструментів може бути, наприклад, Фонд сприяння сільському господарству та розвитку сільських територій. Основною метою створення фонду визначимо розвиток компетенцій у сфері управління проектами в агропродовольчому секторі та покращення процедури аналізу ефектів аграрної політики, дослідження ринку тощо.

8.4. Підтримка оновлення поколінь у сільському господарстві. Надання підтримки молодим фермерам, які починають працювати в аграрній сфері, щоб забезпечити швидший розвиток і трансформацію галузі. Наприклад, молодий фермер в Польщі може розраховувати на вищий рівень підтримки за програмами модернізації – власний внесок можна зменшити до 60%, 50% і навіть 40%, якщо господарство розташоване в зоні зі складними умовами ведення господарства [75]. У період повоєнної відбудови України особливо актуальним застосування подібного інструменту буде в регіонах, які постраждали внаслідок підриву окупантами Каховської ГЕС, а також сільськогосподарські землі яких були заміновані і після розмінування потребують значних коштів на відновлення родючості.

9. Запровадження системних рішень та програм підтримки сільського господарства та сільських територій за моделлю польських Програм розвитку сільських територій із реальною фінансовою підтримкою конкретних заходів.

9.1. В Україні, ще в умовах війни, необхідно розпочати роботу над розробкою системи фінансування сільського господарства відповідно до положень Спільної аграрної політики ЄС. Для цього можна використати польський досвід, особливо щодо структури фінансування (пряма та цільова

підтримка окремих напрямів модернізації аграрного сектору). Наразі Польща є одним із найбільших отримувачів фінансової допомоги за програмою розвитку сільського господарства та сільських територій у країнах ЄС. За останні 10 років польські фермери отримали понад 17 млрд. євро прямого фінансування [75]. Слід зазначити, що повне використання коштів було б неможливим без участі польської держави у фінансуванні сільського господарства, оскільки європейські кошти мають доповнюватися національними згідно принципу співфінансування.

9.2. Створення Агентства зі стратегічного управління розвитком аграрного сектору економіки, а також створення Українського фонду розвитку сільських територій, подібних до структур, які функціонували в Польщі в 1990-х роках. Це має підтримувати технологічну модернізацію ферм і реалізацію структурних змін в сільському господарстві, подібно до того, що відбувалося в Польщі. Наприклад, ще у 1990 році був створений Європейський фонд розвитку польських сіл – неурядова організація, цілями якої були покращення технічної інфраструктури, розвиток місцевого підприємництва, освіти, соціальних послуг та створення робочих місць для людей у сільській місцевості [75].

Реалізація пропонованих напрямів щодо розвитку аграрного сектора дозволить максимально використати можливості, які надає Угода про асоціацію України з Європейським Союзом. Поглиблена та всеосяжна зона вільної торгівлі України з ЄС є найважливішою частиною Угоди про асоціацію, яка відкриває ринок ЄС для України шляхом поступового скасування митних зборів і квот і шляхом гармонізації законодавства і стандартів в аграрному секторі, в тому числі щодо фітосанітарних вимог. Наразі економіка України, і зокрема сільське господарство, знаходиться в кризовому стані внаслідок повномасштабної війни з Росією, що ускладнює вирішення проблем, пов'язаних із реалізацією процесу системної трансформації та змінами у структурі власності сільського господарства. Використання польського досвіду у сфері реформування та підтримки розвитку галузі в Україні, враховуючи

місцеві умови та використовуючи можливості, які надає Угода про асоціацію з ЄС, особливо щодо зони вільної торгівлі з ЄС, дозволяє стверджувати, що після завершення війни за сприятливих зовнішніх умов відбуватиметься розвиток аграрного сектору та переробки агропродовольчої продукції, а Україна стане одним із лідерів європейського та світового аграрного ринку.

Висновки до розділу

1. Загалом, до початку повномасштабної війни з Росією аграрний сектор України мав міцні конкурентні позиції на ринку ЄС. За конкурентним потенціалом сільське господарство України, показником якого є продуктивність праці, перевищувало конкурентний потенціал країн нових-членів ЄС (ЄС-13) більше ніж удвічі, але так само, удвічі, було нижче порівняно з країнами старими-членами ЄС (ЄС-15). Інтенсивність внутрішньогалузевої торгівлі продукцією сільського господарства України з країнами ЄС у 2015 р. знаходилася на середньому рівні (54,2%), але після підписання і впровадження в дію положень Угоди про асоціацію Україна-ЄС цей показник збільшився до 65,8% у 2021 р. Значення коефіцієнта відносної експортної переваги України упродовж 2015-2021 рр. більше ніж удвічі перевищувало 100%, що, поряд з високим позитивним сальдо торгівлі аграрною продукцією з країнами ЄС, свідчить про наявність порівняльної переваги української аграрної продукції на європейському ринку. У 2020 р. за показником порівняльної експортної переваги у торгівлі аграрною продукцією Україна займала кращі позиції серед усіх країн ЄС і відносилася до групи країн нетто-експортерів агропродовольства з високими порівняльними перевагами.

2. Вивчення досвіду більш ніж 20-річних змін у польському сільському господарстві, від періоду економічної трансформації на початку 1990-х до сьогодення, дозволило визначити стратегічні напрями реформування сільського господарства та суміжних галузей в Україні. Удосконалення державної політики у сфері сільського господарства та виробництва продуктів харчування в Україні доцільно проводити за такими напрямами: підвищення ефективності

загального нормативно-правового забезпечення діяльності підприємств аграрного сектору; оптимізація діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування; розвиток сільських територій та реформа ринку землі; підтримка адаптації виробництва до міжнародних стандартів; забезпечення модернізації та прогресу в сільському господарстві та переробці аграрної сировини для збільшення доданої вартості; будівництво та модернізація технічної інфраструктури для сільського господарства, переробки та торгівлі сільськогосподарською та харчовою продукцією; підтримка розвитку соціального капіталу з метою підвищення рівня знань, навичок співпраці та підприємництва; посилення та збереження ролі вітчизняних компаній у сільському господарстві, переробці та експорті агропродовольчої продукції та захист від надмірної залежності від іноземного капіталу; запровадження системних рішень та програм підтримки сільського господарства та сільських територій із фінансовою підтримкою конкретних заходів. Використання польського досвіду у сфері реформування та підтримки розвитку аграрного сектору в Україні, враховуючи місцеві умови та наявні можливості, які пропонує Угода про асоціацію з ЄС, особливо щодо зони вільної торгівлі з ЄС, дозволять ефективно реалізовувати програми з повоєнного відновлення економіки та зміцнити конкурентоспроможність України на міжнародному ринку агропродовольства.

ВИСНОВКИ

1. Основною метою Спільної аграрної політики ЄС є підвищення продуктивності сільського господарства для забезпечення стабільного постачання доступних продуктів харчування для споживачів і справедливого рівня життя для фермерів. Ця спільна мета для всіх країн ЄС досягається завдяки фінансовій підтримці сільського господарства та сільських територій, що дозволяє ефективніше використовувати бюджетні ресурси Співтовариства. Вивчення досвіду Польщі та інших країн, які приєдналися до ЄС після 2004 р., показує, що одним з наслідків їх включення до єдиного європейського ринку став конкурентний тиск з боку інших держав-членів Співтовариства та третіх країн. З іншого боку, сільське господарство цих країн отримали низку переваг в результаті збільшення відкритості торговельного обміну та зняття обмежень у доступі до ринку ЄС, що істотно покращило міжнародну конкурентну позицію країн ЄС-13 у торгівлі продукцією сільського господарства.

2. З метою порівняння аграрних секторів економіки України та країн ЄС доцільно використати показники міжнародної конкурентної позиції: частка експорту та імпорту сільськогосподарської продукції у загальному експорті та імпорті, баланс торгівлі сільськогосподарською продукцією, частка сільськогосподарського експорту в загальному внутрішньому експорті відповідних держав-членів ЄС, коефіцієнт охоплення торгівлею, коефіцієнт внутрішньогалузевої торгівлі Грубеля–Ллойда та коефіцієнт порівняльних переваг. Порівняння необхідно здійснювати з урахуванням відмінності у статистичному обліку основних показників діяльності аграрного сектору та гіпотетичних сценаріїв участі нашої країни в ЄС.

3. Трансформація в Польщі, як і в інших країнах, викликала радикальні зміни в структурі національної економіки і залишалася в тісному причинно-наслідковому зв'язку з процесами розміщення виробничих ресурсів і зміною економічних умов ведення сільського господарства. Процес адаптації польського сільського господарства та переробки сільськогосподарської продукції розпочався задовго до інтеграції Польщі в ЄС і охоплював зміни в

інституційній сфері та на рівні фермерських господарств відповідно до принципів і вимог спільного європейського ринку. Адаптація до стандартів ЄС не тільки дозволила отримати доступ до єдиного ринку, але й покращила загальну конкурентну позицію польського сільського господарства та переробки аграрної продукції.

4. Вступ Польщі до ЄС став вагомим чинником змін, що спостерігаються в сільському господарстві. Пришвидшилися темпи позитивних змін в структурі сільського господарства Польщі, а процес вивільнення неефективних трудових ресурсів із сільського господарства сповільнився. Вступ до ЄС сприяв зростанню обсягів виробництва і доходів у сільському господарстві. Завдяки дотаціям, отриманим в межах програм САП, зросла вартість та обсяг сільськогосподарського виробництва, а також доходи фермерів. Членство Польщі в ЄС, завдяки доступу до значних фондів і Єдиного європейського ринку, створило передумови для прискорення розвитку агропродовольчої галузі, і зокрема фермерських господарств.

5. Стратегічне планування сільськогосподарської політики в Польщі на 2021-2027 роки відбувалося відповідно до нової Спільної аграрної політики ЄС. Інструменти аграрної політики Польщі спрямовані на зміцнення соціально-економічної структури сільських територій, підтримку захисту навколишнього середовища та кліматичних заходів, а також підтримку диверсифікованого аграрного сектора, що забезпечує продовольчу безпеку. Запроваджені рішення полягають у ліквідації фермерських господарств, власники яких утримують сільськогосподарські угіддя виключно з метою отримання дотацій, зменшенні дотацій для найбільших фермерських господарств, спрямування заощаджених коштів на підтримку сталого розвитку сільських територій. Аналіз запропонованих законодавчих рішень у сфері системи прямих платежів показує, що нова модель прямих платежів також слугуватиме підтримці проєкологічних сільськогосподарських практик.

6. До початку повномасштабної війни з Росією аграрний сектор України мав міцні конкурентні позиції на ринку ЄС, про що свідчить високе значення

показника продуктивності праці, яке удвічі перевищувало аналогічний показник країн нових-членів ЄС (ЄС-13). Інтенсивність внутрішньогалузевої торгівлі продукцією сільського господарства України з країнами ЄС істотно збільшилася після впровадження в дію положень Угоди про асоціацію Україна-ЄС. Значення коефіцієнта відносної експортної переваги України упродовж 2015-2021 рр. більше ніж удвічі перевищувало 100%, що, поряд з високим позитивним сальдо торгівлі аграрною продукцією з країнами ЄС, обумовило позиціонування нашої країни як нетто-експортера агропродовольства з високими порівняльними перевагами.

7. Використання в Україні польського досвіду щодо трансформації та розвитку сільського господарства та виробництва продуктів харчування можливе за такими напрямками: підвищення ефективності загального нормативно-правового забезпечення діяльності підприємств аграрного сектору; оптимізація діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування; розвиток сільських територій та реформа ринку землі; підтримка адаптації виробництва до міжнародних стандартів; забезпечення модернізації та прогресу в сільському господарстві та переробці аграрної сировини для збільшення доданої вартості; будівництво та модернізація технічної інфраструктури для сільського господарства, переробки та торгівлі сільськогосподарською та харчовою продукцією; підтримка розвитку соціального капіталу з метою підвищення рівня знань, навичок співпраці та підприємництва; посилення та збереження ролі вітчизняних компаній у сільському господарстві, переробці та експорті агропродовольчої продукції та захист від надмірної залежності від іноземного капіталу; запровадження системних рішень та програм підтримки сільського господарства та сільських територій із фінансовою підтримкою конкретних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Kowalski S. Realizacja wspólnej polityki rolnej unii europejskiej i jej konsekwencje dla europejskiego rolnictwa. Nauki Ekonomiczne. 2017. T. 25, ss. 91–112.
2. Zrozumieć politykę Unii Europejskiej – Rolnictwo. Partnerstwo między Europą a rolnikami: Wspólna polityka rolna Unii Europejskiej (WPR): z myślą o żywności, obszarach wiejskich i środowisku. URL: http://europa.eu/pol/index_pl.htm.
3. Rowiński J. Wspólna polityka rolna, (w:) Unia Europejska, red. Kawecka-Wyrzykowska E., Synowiec E. IKCHZ. T. I. Warszawa, 2004. p. 143.
4. Tomczak F. Ewolucja wspólnej polityki rolnej UE i strategia rozwoju rolnictwa polskiego. Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. 2009. №125.
5. Czapla J., Guba W. Wspólna Polityka Rolna i jej skutki dla Polski po akcesji do Unii Europejskiej. Warszawa: FAPA, 2002, s.61.
6. Instrumenty WPR i ich reformy. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/107/instrumenty-wpr-i-ich-reformy>.
7. Wspólna Polityka Rolna po 2020 roku. URL: <https://www.gov.pl/web/wprpo2020/cele-wpr1>.
8. Carraresi L., Banterle A. Agri-food competitive performance in EU countries: A fifteen-year retrospective. International Food and Agribusiness Management Review. 2015. №18. Pp. 37–62.
9. Fertő I., Hubbard L.J. Revealed comparative advantage and competitiveness in Hungarian agri-food sectors. World Economic. 2003. №26. Pp. 247–259.
10. Jarosz-Angowska A., Angowski M., Kakol M., Nowak A., Różanska-Boczula M. Agricultural Competitive Potential and Competitive Position in the International Trade of Agricultural and Food Products in the European Union. European Research Studies. 2020. №23. Pp. 779–803.

11. Juchniewicz, M. Food producers' competitiveness gap in Poland on the European Union market. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*. 2017. №16. Pp. 65–75.
12. Pawlak K. Competitiveness of the EU Agri-Food Sector on the US Market: Worth Reviving Transatlantic Trade? *Agriculture*. 2022. №12. P. 23.
13. Bojnec Š., Fertő I. Agri-food comparative advantages in the European Union countries by value chains before and after enlargement towards the East. *Agraarteadus. Journal of Agricultural Science*. 2019. №30. Pp. 69–77.
14. Harvey D., Hubbard C., Gorton M., Tocco B. How Competitive is the EU's Agri-Food Sector? An Introduction to a Special Feature on EU Agri-Food Competitiveness. *Journal of Agricultural Economics*. 2017. №68. Pp. 199–205.
15. Krugman P. Making Sense of the Competitiveness Debate. *Oxford Review of Economic Policy*. 1996. №12. Pp. 17–25.
16. Olczyk, M. Competitiveness. Theory and Practice. Warsaw: CeDeWu, 2008, p. 175.
17. Karodia A., Soni D., David J.E. International Competitiveness, Globalization and Technology for Developing Countries: Some Reflections from Previous Research. *SJBEMS*. 2014. №2. Pp. 25–34.
18. Pawlak K., Poczta W. Competitiveness of Polish Agriculture in the Context of Globalization and Economic Integration - Competitive Potential and Position. *Problems of Agricultural Economics*. 2020. №4. Pp. 86–107.
19. Martin R.L. A Study on the Factors of Regional Competitiveness. A Draft Final Report for The European Commission Directorate-General Regional Policy; Cambridge Econometrics: Cambridge, UK, 2003, p. 184.
20. Sung, J. Exploring Economic Success of Singapore: The Developmental Worker as Missing Linked; Edward Elgar Publishing Inc.: Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA, 2006. p. 208.
21. Cho D.S., Moon H.C. From Adam Smith to Michael Porter: Evolution of Competitiveness Theory; Asia-Pacific Business Series; World Scientific: Singapore. 2013. Vol. 7. p. 348.

22. Fagerberg J., Lundvall B.A., Srholec M. Global Value Chains, National Innovation Systems and Economic Development. *European Journal of Development Research*. 2018. №30. Pp. 533–556.
23. Alvarez I., Marin R. FDI and Technology as Levering Factors of Competitiveness in Developing Countries. *Journal of International Management*. 2013. №19. Pp. 232–246.
24. Kucera J., Vochozka M., Rowland Z. The Ideal Debt Ratio of an Agricultural Enterprise. *Sustainability*. 2021. №13. 4613.
25. Oziewicz E. Dilemmas of Economic Development of Southeast Asian Countries against the Background of Globalization Processes. Scientific Publishing House of the University of Gdansk: Gdansk, 2007, p. 204.
26. Siebert H. Locational Competition: A Neglected Paradigm in the International Division of Labour. *World Economic*. 2006. №29. Pp. 137–159.
27. Misala J. International Competitiveness of National Economy, 1st ed.; PWE: Warsaw, 2011, p. 308.
28. Latruffe L. Competitiveness, Productivity and Efficiency in the Agricultural and Agri-Food Sectors. *OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers*. 2010. №30. P. 64.
29. The Global Competitiveness Report 2013–2014. World Economic Forum: Geneva, Switzerland. 2013. p. 552.
30. Fagerberg J., Knell M., Srholec M. The Competitiveness of Nations. *Economic Growth in ECE Region. Econ. Surv. Eur.* 2004. №2. Pp. 51–66.
31. Buckley P.J., Pass C.L., Prescott K. Measures of International Competitiveness: A Critical Survey. *Journal of Marketing Management*. 1988. №4. Pp. 175–200.
32. Pawlak, K. Comparative Advantages of the Polish Agri-Food Sector on the US Market. In *Proceedings of the 2018 International Scientific Conference “Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy”*. Warsaw, 7–8 June 2018. Vol. 2, pp. 223–230.

33. Gorynia M., Łazniewska E. (Eds.) *Competitiveness Knowledge Compendium*, 1st ed. PWN Scientific Publishers: Warsaw, 2009. p. 352.
34. Bienkowski, W. *Reaganomics and Its Impact on the Competitiveness of the U.S. Economy*. PWN Scientific Publishers: Warsaw, Poland, 1995. p. 431.
35. Jambor A., Babu S. *Competitiveness of Global Agriculture - Policy Lessons for Food Security*, 1st ed. Springer: Cham, 2016. p. 199.
36. Kerr W.A., Gaisford J.D. (Eds.) *Handbook on International Trade Policy*. Edward Elgar Publishing: Cheltenham, UK, 2007, p. 560.
37. Beluhova-Uzunova R., Roycheva A., Atanasov D. *Farm Competitiveness Determinants and Drivers*. *Journal of Agricultural Science*. 2018. №10. Pp. 41–46.
38. Nowak A., Kaminska A. *Agricultural Competitiveness: The Case of the European Union Countries*. *Agricultural Economics*. 2016. №62. Pp. 507–516.
39. Jarosz-Angowska A., Nowak A., Kołodziej E., Klikocka H. *Effect of European Integration on the Competitiveness of the Agricultural Sector in New Member States (EU-13) on the Internal EU Market*. *Sustainability*. 2022. №14. 13124. <https://doi.org/10.3390/su142013124>.
40. Grubel H.G., Lloyd P.J. *Intra-Industry Trade. The Theory and Measurement of International in Differentiated Products*; Macmillan: London, 1975.
41. Balassa B. *Trade Liberalisation and, Revealed. Comparative Advantage*. *Manch. Sch. Econ. Soc. Stud.* 1965. №33. Pp. 92–123.
42. Vollrath T. L. *A Theoretical Evaluation of Alternative Trade Intensity Measures of Revealed Comparative Advantage*. *Weltwirtschaftliches Arch.* 1991. №127. Pp. 275–278.
43. Dorward A. *Agricultural labour productivity, food prices and sustainable development impacts and indicators*. *Food Policy*. 2013. №39. Pp. 40–50.
44. Antimiani A., Carbone A., Costantini V., Henke R. *Agri-food exports in the enlarged European Union*. *Agricultural Economics*. 2012. №58. P. 354–366.
45. Carraresi L., Banterle A. *Agri-food competitive performance in EU countries: A fifteen-year retrospective*. *International Food and Agribusiness Management Review*. 2015. №18. P. 37–62.

46. Hermans C.M.L., Geijzendorffer I.R., Ewert F., Metzger M.J., Vereijken P.H., Woltjer G.B., Verhagen A. Exploring the future of European crop production in a liberalised market, with specific consideration of climate change and the regional competitiveness. *Ecological Modelling*. 2010. №221. P. 2177–2187.
47. Drabik D., Bartova L. Agri-food trade specialisation pattern in the new EU Member States. European Association of Agricultural Economists (EAAE). In *Proceedings of the International Congress, Ghent, Belgium, 26–29 August 2008*.
48. Thuczak A. Potential and competitiveness of EU countries in terms of slaughter livestock production. *Agricultural Economics*. 2019. №65. P. 550–559.
49. Meijerink G., Roza P. The Role of Agriculture in Development. *Markets, Chains and Sustainable Development Strategy and Policy Paper*. 2007. №5. URL: <http://www.boci.wur.nl/UK/Publications/>.
50. Byerlee D., de Janvry A., Sadoulet E. Agriculture for development: Toward a new paradigm. *Annual Review of Resource Economics*. 2009. №1. P. 15–31.
51. Giannakis E., Bruggeman A. The highly variable economic performance of European agriculture. *Land Use Policy*. 2015. №45. P. 26–35.
52. Thuczak A. Diversity of the selected elements of agricultural potential in the European Union countries. *Agricultural Economics*. 2020. №66. P. 260–268.
53. Pawlak K., Smutka L., Kotyza P. Agricultural potential of the EU countries: How far are they from the USA? *Agriculture*. 2021. №11. P. 282.
54. Guth M., Smedzik-Ambrozy K. Economic resources versus the efficiency of different types of agricultural production in regions of the European Union. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*. 2020. №33. P. 1036–1051.
55. Gołas Z. Convergence of labour productivity in agriculture of the European Union. *Problems of Agricultural Economics*. 2019. №358. P. 22–43.
56. Pietrzykowski, R. Convergence of the labour productivity in European Union agriculture. *Problems of World Agriculture*. 2017. №17. P. 120–129.
57. Kuzmenko E., Rumankova L., Benesova I., Smutka L. Czech comparative advantage in agricultural trade with regard to EU-27: Main developmental trends and peculiarities. *Agriculture*. 2022. №12. 217.

58. Bielik P., Quinet A. The position of Czech and Slovak agro-food trade in the European markets. *Delhi Business Review*. 2009. №10. P. 43–53.

59. Ignjatijevic S., Milojevic I., Cvijanovic G., Mersida Jandric M. Balance of comparative advantages in the processed food sector of the Danube countries. *Sustainability*. 2015. №7. P. 6976–6993.

60. Jambor A., Hubbard L.J. Changing product structure and comparative advantage: The case of Hungarian agri-food trade. *Economics Cas*. 2013. №61. P. 846–860.

61. Kowalska A.S., Gurkova K., Olszanska A., Soukal I., Matejicek M. Assessment of the Competitive Position of the V4 Group Countries in the Foreign Trade of Agri-Food Industry Products. In *Proceedings of the International Scientific Conference Hradec Economic Days*. 2021 / Maci J., Maresova P., Firlej K., Soukal I., Eds.; University of Hradec Kralove, Czech Republic: Hradec Kralove. 2021. Vol. 11. pp. 449–470.

62. Szczepaniak I. Changes in comparative advantages of the Polish food sector in world trade. *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*. 2019. №14. Pp. 463–480.

63. Szymczak S., Wolszczak-Derlacz J. Global value chains and labour markets - Simultaneous analysis of wages and employment. *Economic Systems Research*. 2022. №34. Pp. 69–96.

64. Business at OECD (BIAC). Business priorities for Agricultural Policy. November 2021. URL: <https://biac.org/wpcontent/uploads/2022/04/Agriculture-Recovery-and-Resilience-November-2021-1.pdf>.

65. Przygodzka R. Polskie rolnictwo wczoraj i dziś. URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/13071/1/R_Przygodzka_Polskie_rolnictwo.

66. Poczta W. Przemiany w rolnictwie polskim w okresie transformacji ustrojowej i akcesji Polski do UE. *Wieś i Rolnictwo*. 2020. №2 (187). S. 57-77.

67. Przygodzka R., Dziemianowicz R.I. Transformation and its impact on structural changes in polish agriculture. Poster paper presented on Joint IAAE 104m

EAAE Seminar. Agricultural Economics and Transition: "What was expected, what we observed, the lessons learned". Corvinus University of Budapest (CUB), Budapest, Hungary, September 5-8, 2007.

68. Jarmołowicz W., Piątek D. Polska transformacja gospodarcza. Przesłanki – przebieg – rezultaty. W: S. Owsiak, A. Pollok (red.). W poszukiwaniu nowego ładu ekonomicznego (s. 71–89). Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2013.

69. Orłowski W.M. Rozwój gospodarczy Polski w latach 1989–2018 na tle regionu Europy Środkowo-Wschodniej (s. 17–31). W: M. Belka, W.M. Orłowski (red.). Gospodarka polska – szanse i zagrożenia. Warszawa: Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, 2019.

70. Åslund A., Orłowski W.M. The Polish Transition in a Comparative Perspective. Warszawa: mBank – CASE Seminar, Proceedings, 133, CASE. 2014.

71. Fabisiak A., Pocza W. Adaptacja sektora rolnego krajów Europy Środkowej i Wschodniej w procesie integracji z Unią Europejską. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu. 2011.

72. Baer-Nawrocka A., Pocza W. Przemiany w rolnictwie. W: I. Nurzyńska, W. Pocza (red.). Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi (s. 85–124). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar. 2014.

73. Kożuch A., Kożuch B., Kutkowska B. Polska polityka rolna u progu XXI wieku. Warszawa Wydaw. Nauka–Edukacja. 2000. s. 174.

74. Wos A. Nowy wymiar uwarunkowań polskiego rolnictwa. Wieś i Rolnictwo. 2001. N 3. s. 28–40.

75. Orlykovskiy M., Wicki L. Polityka i programy wsparcia rolnictwa w warunkach stowarzyszenia i członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Wnioski dla Ukrainy. Warszawa, Wydawnictwo SGGW, 2016. 128 s.

76. Pijanowski Z. Realizacja polityki rolnej a rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie. 2011. T. 11. z. 1(33). s. 221–240.

77. Bułkowska M., Chmurzyńska K. Wyniki realizacji PROW i SPO "Rolnictwo" w latach 2004-2006. Warszawa: Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej. 2007. S. 80.

78. Wigier M. Model rozwoju rolnictwa polskiego w świetle efektów realizacji WPR. URL: <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/5751>.

79. Economic Accounts for Agriculture. Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/aact_esms.htm.

80. Wawrzyniak B. M. Instrumenty wsparcia WPR w perspektywie finansowej 2021-2027. Zagadnienia Doradztwa Rolniczego. 2020. №1 (99). S.107-121.

81. W kierunku wspólnej polityki rolnej po 2020 r. Noty tematyczne o Unii Europejskiej. Parlament Europejski. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/113/w-kierunku-wspolnej-polityki-rolnej-po-2020-r>.

82. Drabik T. Instrumenty wsparcia bezpośredniego dla rolnictwa po 2020 r. Economics. Studia Iuridica. 2019. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper>.

83. Dębowski T. Zmienność wieloletniego budżetu Unii Europejskiej – ujęcie retro- i prospektywne, [w:] J. Sokołowski (red.). Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. 2018. № 509. s. 59–69.

84. Olkowska O. Polskie rolnictwo w nowej perspektywie finansowej UE 2021–2027. Infos: zagadnienia społeczno- gospodarcze. 2021. № 7(288). URL: [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/F9D1535B34D8860EC125871C0057B228/\\$file/Infos_288.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/F9D1535B34D8860EC125871C0057B228/$file/Infos_288.pdf).

85. Wąs A., Malak-Rawlikowska A., Majewski E. Nowy model funkcjonowania Wspólnej Polityki Rolnej UE po roku 2020 – wyzwania dla Polski. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej. 2018. vol. 357(4). s. 33–59.

86. Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027. URL: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/plan-strategiczny-dla-wspolnej-polityki-rolnej-na-lata-2023-27>.

87. Economic accounts for agriculture – agricultural income. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/aact_eaa06/default/table?lang=en.

88. Cook E. Agriculture, forestry and fishery statistics. Eurostat. 2020. p. 206–207.

89. The EU's 2021–2027 long-term budget & Next Generation EU. 2021. p. 62–67.

90. Продуктивність праці в підприємствах, які здійснювали сільськогосподарську діяльність у 1990-2020 pp. URL: <https://ukrstat.gov.ua/>.

91. Співробітництво між Україною та країнами ЄС у 2016 році. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2017. 187 с.

92. Співробітництво між Україною та країнами ЄС у 2018 році. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2019. 74 с.

93. Товарна структура зовнішньої торгівлі України з країнами ЄС у 2019-2021 pp. URL: <https://ukrstat.gov.ua>.

94. Merchandise exports by products group of Poland in 2004-2021. URL: <https://stats.wto.org>.

95. Merchandise exports by products group of European Union in 2004-2021. URL: <https://stats.wto.org>.

96. Товарна структура зовнішньої торгівлі України у 2022 р. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/zd/tsztt/arh_tsztt2022_u.html.

97. Єврокомісія продовжила до вересня заборону на імпорту українського збіжжя до ЄС. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3718383-evrokomisia-prodovzila-do-veresna-zaboronu-na-import-ukrainskogo-zbizza-do-es-zmi.html>.